

आपले पु.ल.

“ए देशपांड्या, तुझा गाव कुठला रे ? तू सुटीत कुठं जाणार?” शाळेतील सोबत्यांच्या अशा साध्या प्रश्नांना त्या मुलाकडे उत्तर नव्हते. कारण ज्याला गाव म्हणतात ते त्याला नव्हतंच. यामुळे त्याला खूप वाईट वाटायचं. तो सांगायचा, “माझं गाव नं ! माझा गाव कारवार.”

याला प्रत्युत्तर यायचं, “अरे, काय सांगतोस ? कारवार कसं असेल ? कारवारात नाडकर्णी, वागळे, मुजुमदार, तेलंग, कैकिणी राहतात. कारवारात देशपांडे नसतातच मुळी.”

“अरे पण, माझ्या आजोबांचे घर आहे ना तिथे. दुभाषी त्यांचं नाव. माझे आजी-आजोबा तिथे राहतात. मामा पण आहे. तेथे सदाशिवगड आहे. सुरुपार्क, काजूपार्क, चौपाटीपण आहे. हे तुला माहिती आहे का ?”

पु.लं.नी कोंकणी भाषेतून केलेल्या भाषणाचा आनंद वर्टी यांनी केलेला मराठी अनुवाद ‘महाराष्ट्र टाईम्स’मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. त्यात वरील उल्लेख आहे.

पु.ल. लिहितात, “खरं सांगायचं तर आम्ही देशपांडे बेळगावचे, पण तेथे आमचे घर नाही, शेती नाही, मायेची माणसं नाहीत. कायद्याने बघितलं तर मी कारवारचा नाही, पण भावनेच्या नात्याने मी कारवारचा.”

पु.लं.ना कारवारचे इशाड आंबे, तेथील विपुल निसर्गसौंदर्य खूप आवडायचे. सुरुपार्कमधून पाहिलेल्या सूर्यास्ताचे खूप खूप रंग, काजूबागहून दिसणारा सदाशिवगड हे सारं पु.लं.च्या अंतःकरणाच्या एका कोपऱ्यात राहिलं आहे. रवीन्द्रनाथ टागोर कारवारचा समुद्रकिनारा पाहून वेडे झाले होते असे म्हणतात.

पु.लं.चे मातुल घराणे कारवारचे असले तरी त्यांचा जन्म मुंबईतील गावदेवी भागातील कृपाळ हेमराज चाळीत १९१९ साली झाला. मुंबईतील गिरगाव गावदेवी भागातील चाळीतून राहणाऱ्या काही कारवारकरांनी जोगेश्वरी या उपनगरात जाऊन तेथे सहकारगृहाची बांधणी केली. त्यात पु.लं.च्या आजोबांचा सहभाग होता. पु.लं.च्या आजोबांनी लेखनासाठी 'ऋग्वेदी' हे टोपणनाव घेतले होते. पु.लं.ची आई ही त्यांची एकुलती एक मुलगी. त्यांना तिला खूप शिकवायचे होते. परंतु तो काळ अनुकूल नव्हता व आजी जुन्या मतांची असल्यामुळे ते शक्य झाले नाही. ऋग्वेदी विचाराने सुधारणावादी असले तरी घरी रोज षोडशोपचार पूजा होई. त्यांनी पु.लं.च्या आईला पूजा व गणपतीची प्राणप्रतिष्ठा शिकविली. ते 'अण्णा' या नावाने ओळखले जात. ते उत्तम लेखक होते. त्यांनी खूप मेहनत करून 'आर्यांच्या सणांचा इतिहास' लिहिला व त्या पुस्तकाला कै. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी प्रस्तावना लिहिली होती. आगरकर, रानडे हे त्यांचे आदर्श होते. त्यांनी 'समाजोन्नती' या नावाचे नाटक लिहिले. पन्नाशी उलटल्यावर बंगाली शिकून रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या 'गीतांजली'चे मराठी रूपांतर 'अभंग गीतांजली' या नावाने त्यांनी प्रसिद्ध केले. त्या वेळी पु.लं. शाळकरी वयाचे होते. पु.लं.च्या घरात त्यांच्या आजोबांच्यामुळे रवीन्द्रनाथांचा प्रवेश झाला होता. पु.लं. पंचविशीत असताना त्यांनी रवीन्द्रनाथ व शरदबाबू मराठी व इंग्रजीतून वाचलेले होते. पन्नाशी ओलांडल्यावर त्यांना हे दोन थोर लेखक मूळ बंगालीतून वाचण्याची ओढ लागली व त्यांनी शांतिनिकेतनला मुक्काम ठोक्याचा बेत पक्का केला.

आजोबांच्याकडे भरपूर शब्दभांडार होते. कानडी, बंगाली, हिन्दी, इंग्रजी, गुजराती, कोंकणी या भाषांचे ते जाणकार होते. आचार्य काका कालेलकर हे त्यांचे शिष्य होत. आपल्या

आजोबांबद्दल 'गणगोत'मध्ये पु.लं. लिहितात, "अण्णांना वक्तृत्वाचे देणे होते. सहृदय विनोदबुद्धी होती. परिश्रमाची पराकाष्ठा करण्याची ताकद होती. आणि या सान्यांच्या जोडीला वाङ्मयाच्या परिशीलनाने आलेली नम्रता होती." पु.लं.ना हाच वारसा मिळाला. पु.लं. कधीही प्रतिपक्षावर तुटून पडत नसत. या संदर्भात त्यांनी एका लेखात लिहिले, "कुणावरही अतोनात चिडून तुटून पडायचं हे मला जमतच नाही. कोणाचाही पाणउतारा होऊन तो खाली मान घालून गेला ते दृश्य मला पहावत नाही."

पु.लं.ची आजी 'बाय' या नावाने ओळखली जायची. तिचे नाव होते 'तुळशी'. पु.लं.चे बरेचसे बालपण त्यांच्या आजोळी गेले असल्यामुळे तेथील आठवणी 'बाय' या शब्दचित्रात 'गणगोत'मध्ये ग्रथित केल्या आहेत. घरातील पोरबाळांनी भरपूर जेवावे म्हणून बायने एक युक्ती योजली होती. आजोबा दररोज देवाला नैवेद्य दाखविण्याच्या वेळी मंत्राबरोबर अन्नपदार्थात एक-एक तुळशीचे पान टाकत असत. पोरबाळांच्या पंगतीत ज्या ज्या ताटात तुळशीचे पान येईल तो पुण्यवंत अशी त्यांची समजूत करून दिलेली होती. बाय विनोदी किस्से, गमतीजमती सांगून हसवायची. तिच्या बोलण्यात चारपाच उपमा येऊन जात. बायच्या उतारवयात पाचवारी साडीची फॅशन रूढ होऊ लागली होती. तिच्या दृष्टीने पाचवारीतल्या बायका 'उभ्या वळकट्या' होत्या. ती नकलाही चांगल्या करायची. फॅशनेबल मुलींची ती अशी नक्कल करीत असे - "अहो, काय करावं ? मला म्हणजे टायमच नाही. मॉर्निंगपासून इव्हनिंगपर्यंत सारखी बिझी बिझी बघा. सारखं वर्क, वर्क, वर्क..." अशा तऱ्हेने पु.लं.ना विनोदाचा वारसा त्यांच्या मातुल घराण्यातून मिळाला व मोठेपणी निष्ठेने व व्यासंगाने त्यांनी विनोदाचे दालन अधिक समृद्ध करून

महाराष्ट्राला खळखळून हसविले.

पु.लं.ची आजी पद फारच गोड गायची. हा गाण्याचा वारसा पु.लं.च्या मातोश्रींकडे आला व त्यांच्याकडून त्यांच्या सुपुत्राकडे. याबाबत पु.लं. लिहितात, "एक माझे आजोबा सोडले तर सारे आजोळ आणि घर गात होते. वयाच्या अठरा-एकोणिस वर्षांपर्यंत मी सुरांच्या साथीत वाढलो."

बायने गंधर्वांची नाटके सुद्धी बरीच पाहिली होती. पु.लं.नी आजीबरोबर तुकाराम सिनेमा पाहिला होता. शो संपल्यावर आतील प्रेक्षक बाहेर येण्याआधीच पुढच्या खेळाची गर्दी आत येत होती. ते पाहून आजी म्हणाली, "तो तुकारामाचा पार्टी गाऊन गाऊन क्षय रोगाने वैकुंठाला जायचा." यावर पु.लं. म्हणाले, "तो पुढच्या शोला परत जिवंत होऊन येणारच आहे."

पु.लं.नी संगीताची आराधना वयाच्या सातव्या-आठव्या वर्षी सुरू केली. पु.लं.च्या आईवडिलांनी लहानपणी त्यांच्या गुणांची जोपासना केली. पु.लं.च्या मातोश्रींना संगीत, पेटी शिकण्याची फार हौस होती, पण संसाराच्या जबाबदारीमुळे ती पुरी झाली नाही. तेव्हा आपल्या मुलाने संगीतक्षेत्रात जावं असं त्यांना वाटल्यामुळे पु.लं.ना पेटी शिकण्यासाठी पाठविले. पु.लं.च्या पेटीवादनाला बालगंधर्वांनी त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवून शाबासकी दिली, त्यावेळी हॉलमध्ये बसलेल्या पु.लं.च्या वडिलांचे अंतःकरण गहिवरून आले. बालगंधर्वांचे गाणे व अभिनय हे देशपांडे कुटुंबाचे कुलदैवतच आहे असे म्हणायला हरकत नाही. पु.लं.च्या वडिलांनी षौक केला तो बालगंधर्वांच्या गाण्याचा. पु.लं.च्या वडिलांना सुपारीचे सुद्धा व्यसन नव्हते, पण मुंबईत गंधर्व मंडळी आली की ते मोठ्या उत्साहाने नाटकांची तिकिटे काढीत. पु.लं.ना बालपणीच मोठ्या कलाकारांची नावे वडिलांकडून ऐकायला मिळाली.

पु.लं.ना अनेक कला अवगत होत्या. या संदर्भात अनेकांनी

www34.brinkster.com/apalepl

४ □ आपले पु.ल.

त्यांच्या घेतलेल्या मुलाखतीत पु.लं. सांगत, "या सर्व कलांमध्ये मला संगीत प्रिय आहे. संगीत हे माझे पहिले प्रेम आहे. Music is my first love. मी संगीताला दुय्यम स्थान कधीच दिलं नाही. या कलेत माझे स्थान आहे हे मला आधीच कळायला लागले. संगीतात असतात फक्त सूर व साहित्यात असतात फक्त शब्द. मला वाटे, या क्षेत्रांत आपण कुठपर्यंत जाऊन पोहोचू ? बालगंधर्व, मल्लिकार्जुन मन्सूर, कुमार गंधर्व अशा दिग्गजांपर्यंत पोहोचण्याची ताकद आपल्या पंखात नाही हे मला समजलं. संगीतात मी कोणत्याही घराण्याचा गंडा बांधला नाही. जे गाणे आवडेल ते मी मनमुराद ऐकत असे."

थोडक्यात म्हणजे संगीत पु.लं.च्या जीवनाचा प्राण होता. सूर त्यांच्या मुखात लीलया येत असत. त्यांना सूर जणू काही आंदण मिळाले होते.

०००

एक मध्यमवयीन गृहस्थ आपल्या नऊ-दहा वर्षांच्या मुला-बरोबर मुगभाटातून येत होते. तेवढ्यात त्यांचे लक्ष नाक्यावरच्या हॉटिलातून उतरणाऱ्या एका देखण्या गृहस्थाकडे गेले.

"अरे, तो बघ कृष्णा गोरे ! काय योगायोग आहे बघ. पुरुषोत्तमा, उद्या आपल्याला कृष्णा गोऱ्याचे 'प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनी येत उषःकाल हा...' ऐकायचे आहे नं ? पुरुषोत्तमा, आपल्याबरोबर उमाकांतलाही आणायचे बरं का !"

त्या काळात मुंबईवर बालगंधर्व मोहिनी घालून बसले होते. लक्ष्मणरावांना बालगंधर्वाचा अभिनय व सुरेल स्वर अतिशय प्रिय होते. गंधर्व मंडळी मुंबईला आली की ते स्वतः जाऊन नाटकांची तिकिटे काढत. नाटक पहायला त्यांची दोन्ही मुलंही असत. त्यांनी 'एकच प्याला', 'स्वयंवर' किती वेळा पाहिले असेल देव जाणे. नाटक सुरू होण्याआधी ते मुलांच्या बोटाला धरून थिएटरपुढे बराच वेळ उभे असत, व तेथे ते मुलांना

नाट्यविषयक गोष्टी सांगत. "अरे पुरुषोत्तमा, नारायणरावांना बालगंधर्व ही पदवी कोणी दिली हे तुला सांगतो; ती आपल्या लोकमान्य टिळकांनी दिली. त्यावेळी पुण्यात प्लेगने कहर केला होता. गावातील रहिवासी वेशीबाहेर उभारलेल्या झोपड्यांतून निवाऱ्या-साठी गेले. अशाच एका झोपडीत लोकमान्यांचा निवास होता. तेथेच 'केसरी' वृत्तपत्राच्या कर्मचारी मंडळींनी गाण्याचा कार्यक्रम केला. गायन चालू असताना लोकमान्य टिळक समोर फेऱ्या मारत होते. "वा ! वा ! या बाळाच्या चांदण्याच्या स्वरांनी मला मोहून टाकले आहे." लोकमान्य स्वतःशीच म्हणाले. दुसऱ्या दिवशी 'केसरी'तून समस्त पुणेकरांना या पोसवदा गायकाला 'बालगंधर्व' या पदवीने लोकमान्य टिळकांनी गौरविले आहे ही शुभवार्ता समजली.

अल्लादियाखाँ, कृष्णा गोरे, तिरखवाँ, कादरबक्ष अशा कलाकारांची नावे पुरुषोत्तमने आपल्या वडिलांकडून प्रथम ऐकली होती. पु.ल. नाटक या नावाशी परिचित झाले ते जोगेश्वरीच्या सोसायटीत. या वसाहतीला 'सरस्वतीबाग' असे नाव होते तरी ती सोसायटी या नावानेच ओळखली जायची. १९२५-२६ साली याच सोसायटीत पु.लं.नी पहिले नाटक पाहिले. त्याचे नाव होते 'पुण्यप्रभाव'. ते पहिले नाटक पु.लं.च्या दृष्टीने एक चमत्कारच होता. त्या नाटकातील पात्रयोजना तर कित्येक वर्षे त्यांच्या स्मरणात राहिली होती. त्यातून ते नाटक स्त्रीपात्रविरहित होते. पु.लं.ना खेळात रुची नव्हती, पण नाटकांचे वेड होते. नारायणमामा (सतीश दुभाषींचे वडील) हे त्यांचे आदर्श होते. मामाची नाटक मंडळी रामायण, हाणामारी म्हणजे राम-रावण युद्धावर आधारित नाटके करीत. पु.ल. व इतर बालचमू वानरसेनेत सामील होऊन पुढ्याचे मुकूट, धनुष्यबाण, अर्ध्या चट्ट्यांना शेपट लावून सोसायटीत प्रयोग सादर करीत.

पु.लं.चा खेळांपेक्षा संगीत, साहित्य, नाटक, वक्तृत्व, नकला या कलांकडे अधिक ओढा होता. पु.लं.च्या वडिलांना गाण्याची भारी होस होती.

पु.लं.ना नाट्याचे शिक्षण लहानपणीच मिळाले. नाटकातील पात्रयोजना, संगीत किंवा गद्य नाटक, संवाद लेखन, नेपथ्य अशी नाट्यकलांची बीजे पु.लं.च्या मनात जोगेश्वरीच्या सारस्वतबागेत रुजली. सोसायटीतील नाटके पाहिल्यावर त्यांच्या मनात आले, 'अरे पुरुषा, नाटक असं असतं काय ! नाटक असं बसवतात काय !' आपणही नाट्यलेखनात का हात धालू नये, हा विचार त्यांच्या मनाला स्पर्श करून गेला. अशा तऱ्हेने त्यांच्या बालपणाची जडणघडण नाट्यसृष्टीच्या सान्निध्यात झाली.

०००

१९४४ सालातील ही कथा आहे. दादरच्या एका हायस्कूलमधील दहावीचे विद्यार्थी शिक्षकांची वाट पाहत होते. शिक्षक न आल्यामुळे वर्गातील गलका वाढत चालला होता. तेवढ्यात स्वच्छ पायघोळ लेंग्यातील कुरळ्या केसांच्या एका पोरसबदा शिक्षकाने वर्गात रुबावात एंट्री घेतली. जोधपुरी फॅशनचा कोट, डोळ्याला चष्मा, साधारण सावळ्या वर्णाच्या या तरतरीत नवीन सरांकडे पाहून सारा वर्ग स्तब्ध झाला. सर काय सांगणार याकडे सर्वांचे लक्ष लागले. गणिताचा तास होता. पण सर म्हणाले, "मुलांनो, आज गणिताऐवजी आपण जनरल नॉलेजचा पिरिअड घेऊ या ! चालेल नं ?"

नवीन सरांचे हे शब्द ऐकताच वर्गात आनंदाची एक लहर पसरली. सर्वजण मोठ्या उत्सुकतेनं सरांकडे पाहू लागले. सरांनी त्या तासाला नाट्य, साहित्य, चित्रपटांसंबंधी अनेक प्रश्न मुलांना विचारले. पिरिअड केव्हा संपला हे कुणालाच समजले नाही. सर जायला निघाल्यावर सर्व विद्यार्थी सरांभोवती गोळा झाले.

“सर, सर, आपले नाव काय ?” मुलांनी विचारले.

उत्तर आलं, “देशपांडे !”

०००

‘देशपांडे सर’ म्हणजे पुढे नावारूपाला आलेले उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाचे ‘पु. ल. देशपांडे’ होते. परंतु त्या क्षणाला नियतीचे हे गुपित ओरिएंट हायस्कूलमधील दहावीच्या विद्यार्थ्यांना व त्याच शाळेत विद्यादानाचे पवित्र काम करणाऱ्या एका व्यक्तीलाही समजले नव्हते. त्या व्यक्तीचे नाव होते ‘सुनीता ठाकूर’.

०००

१९४६ सालची १२ जूनची तारीख उजाडली. रत्नागिरीमधील एका प्रशस्त वाड्यात एक लग्न होणार होते, तरी तिथे सामसूमच होती. लग्नाचे वऱ्हाड वधूघरी दाखल झाले होते. वधूची धाकटी बहीण शालन ठाकूर शाळेत जायला निघाली होती. तिला आप्पांनी सांगितले, “हे बघ बाळ, आज माईचं लग्न आहे. दुपारी आबा शेट्यांना घरी यायला सांग. सही करायला या म्हणावं.”

हे लग्न नोंदणी पद्धतीने करायचं ठरल्यामुळे शालनला त्या कुरळ्या केसांच्या, सशाचे दोन दात दाखवत हसणाऱ्या माईच्या चप्पेवाल्या नवऱ्याचा मनातून रागच आला होता. लग्नाचे वऱ्हाड म्हणून फक्त तीनच जण मुंबईहून आले होते. मुंबई ते रत्नागिरी हा एस्.टी. प्रवास मी मी म्हणणाऱ्यांना विटवतो. कदाचित या कारणामुळे वऱ्हाडाची संख्या मर्यादित असावी किंवा रत्नागिरीच्या तीन तिकिटांच्या रकमेच्या आकड्यांनी नवरदेव चक्रावून गेला असावा म्हणून ती मर्यादित राहिली असावी. जून महिना होता तरी पावसाचे कुठलेही चिन्ह दिसत नव्हते. मनस्वी उकडत असल्यामुळे नवरदेव उघड्याने आंब्याच्या कट्ट्यावर सतरंजी टाकून लवंगुळा होता. अंमळशाने कुणाची तरी पावले

वाजली. उठून पाहतो तर आप्पा ठाकूर तीन-चार माणसांना घेऊन आले होते. त्यात रजिस्ट्रार व त्यांचा चपराशी, आप्पांचे वकील मित्र, जे रजिस्ट्रार लग्नाला साक्षी पाहिजे म्हणून; अशी निवडक माणसं होती. नंतर सद्दांचे लग्न झाले.

शालन शाळा सुटल्यावर घरी आली तेव्हा सद्दांचे लग्न होऊन गेले होते. पारिजातकाच्या झाडाखाली पायजामा-वनियनमध्ये नवरदेव चहा पित बसला होता. शेजारीच खादीच्या साडीत नववधू उभी होती. घरात शिरल्यावर शालनला समजले की तिच्या माईसाठी सोन्यात गोठविलेले मंगळसूत्र, हिऱ्याची अंगठी व खादी सिल्कची सहावार साडी नवरदेवाने आणली होती. म्हणजेच भरजारी शालू नाही, फूलसाडी नाही, दागदागिने सुद्धा नाहीत. लग्न म्हणजे कसं मोठ्या थाटामाटात झालं पाहिजे. तिच्या मोठ्या भावाचं झालं तसं. त्या लग्नात तिला करवलीचा मान म्हणून जरीचं परकर-पोलकं मिळालं होतं, बॅण्ड होता, दागदागिने घालून ती मिरवली सुद्धा होती. आता हे सारं कसं शक्य होतं ? 'आज बहिणीचं लग्न आहे आणि ही येडचाप शाळेत आली बघा.' असं तिच्या मैत्रिणींनी तिला शाळेत चिडवलं होतं. आपल्या माईला काय नवरा मिळाला, असं शाळेत कोणी विचारलं तर काय सांगायचं ? आपली हुर्यो होणार या विचारानं शालन खडू झाली.

वाचकहो, ओळखलंत ना आपण या नवरदेवाचे व नववधूचे नाव ? आपल्या चांगल्या परिचयाचे आहे : पु. ल. देशपांडे व सुनीता ठाकूर.

पु.ल. व सुनीताबाई एका शाळेत शिकवत असताना एकमेकांच्या प्रेमात पडले. पु.ल. 'आपण लग्न करू या,' असे म्हणू लागले. सुनीताबाईचा मात्र लग्नाला विरोध होता. हे लग्न होण्याआधी सुनीताबाई एका परीक्षेसाठी नागपूरला गेल्या होत्या. अडीच-तीन महिन्यांच्या काळात पु.ल.नी त्यांना अनेक सुंदर

काव्यात्मक पत्रे लिहिली. मात्र प्रत्येक वेळी पत्रांना उत्तर म्हणून सुनीताबाई खादी भांडाराच्या जाडजूड कागदावर 'कर्मण्ये वाधिकारस्ते' ही एकच ओळ पु.लं.ना लिहून पाठवत.

आपला विवाह नोंदणी पद्धतीने व्हावा असा सुनीताबाईंचा आग्रह होता. त्याला आप्पांनी म्हणजे सुनीताबाईंच्या वडिलांनी संमती दिली. "आमची मुलगी पसंत आहे ना तुम्हाला?" असे सौम्य शब्दात आप्पांनी पु.लं.ना विचारले. आप्पा एक यशस्वी फौजदारी वकील होते, तरी ते प्रेमळ होते. त्यांच्या बोलण्यात विलक्षण मार्दव होते. पु.लं.ना आपल्या स्वतःच्या लग्नात गावे लागेल अशी कल्पनाही नव्हती. रात्री गाण्याचा कार्यक्रम ठेवण्यात आला होता. बैठकीतले सर्वजण गवयाची वाट पहात असताना आप्पांनी पु.लं.ना फर्माइश केली, "हं जावईबापू, वसा तिथे, आणि एखादं देवाचं गाणं म्हणा फक्कडसं." मध्यरात्रीपर्यंत पु.लं.चे भजन झाले. जावई असाच नाटकी नाही, पण हरिभक्तपरायण सुद्धा आहे, अशा समाधानानं आप्पांची मित्रमंडळी घरी गेली. पुढे पु.ल. व सुनीताबाईंनी सिनेमात काम करण्याचे ठरविल्यावर आप्पांना बाररूममध्ये कोणा वकिलाने हटकले, "अहो आप्पा, सिनेमात चांगली माणसं नसतात..." परंतु आप्पांनी आपल्या शब्दचातुर्याने त्यांना निरुत्तर केले.

◇◇◇

पु.लं.ची रुपेरी कारकीर्द 'वंदे मातरम्' ते 'गुळाचा गणपती'पर्यंत तशी प्रदीर्घ नव्हती. 'वंदे मातरम्' हा पु.लं.चा नायक म्हणून व सुनीताबाईंचा नायिका म्हणून पहिला चित्रपट होता. त्यांचे दिग्दर्शक होते राम गबाले. मंगल पिक्चर्सचा 'मोठी माणसं' हा पु.लं.नी संगीत दिलेला पहिला चित्रपट होता, तर कथालेखक म्हणून 'गोकुळचा राजा' या चित्रपटात पु.लं.चे नाव झळकले.

'देवबाप्पा' हा खास मुलांच्यासाठी निर्माण केलेला एक

www34.brinkster.com/apalepl

१० □ आपले पु.ल.

आदर्श चित्रपट होता. परंतु सरकारच्या चिल्ड्रेन फिल्म सोसायटीला 'देवबाप्पा'सारखा मुलांच्या दृष्टीने आदर्श असलेला चित्रपट कधीच निर्माण करता आला नाही. 'देवबाप्पा'चे कथालेखक होते पु.ल. तर गीते ग. दि. माडगूळकर यांची व दिग्दर्शन राम गबाले यांचे होते. 'देवबाप्पा'मधील 'नाच रे मोरा...' हे गीत अतिशय लोकप्रिय झाले. या गाण्याची एक रोचक आठवण आहे. 'देवबाप्पा'साठी पु.लं.ना 'नाच ग घुमा...' या चालीचे गाणे हवे होते. त्यांनी माडगूळकरांना तसे सांगून ताल धरला. लगेच ग.दि.मां.नी 'नाच रे मोरा...' या गीताच्या ओळी सांगून शीघ्रतेने संपूर्ण गाणे तयार केले. पु.लं.नी या गीताला चाल दिली.

'गुळाचा गणपती' तर सबकुछ पु.ल. होता. जणू काही तो एकपात्री प्रयोगच होता. कथा, पटकथा, संवाद, गीते, संगीत, दिग्दर्शन व नायकाची भूमिकासुद्धा पु.लं.ची होती. या चित्रपटातील त्यांचे अखंड चाललेले अंगविक्षेप, क्षणाक्षणाला पालटणारी त्यांची मुद्रा हे सारं विलोभनीय वाटत होतं. 'गुळाच्या गणपती'ची निर्मिती चार्ली चॅपलीनच्या पद्धतीने झाली.

पु.ल. सांगत असत की, "चार्ली चॅपलीन व रवीन्द्रनाथ टागोर या दोन थोर व्यक्ती माझ्यात लपलेल्या आहेत. या दोघांवर माझ्या लेखनातून नाटक व्हायला पाहिजे असे मला वाटते. या थोर व्यक्तिमत्त्वांचे साक्षात्कार प्रेक्षकांना मला देता आला तर मी स्वतःला धन्य समजेन."

पु.ल. परदेशामध्ये असताना एका थिएटरमध्ये त्यांना 'दुरून अचानक' चार्ली चॅपलीन दिसले. तेव्हा पु.लं.चे डोळे पाणावले व त्यांनी दुरूनच हात जोडून नमस्कार केला.

'गुळाचा गणपती' या चित्रपटानंतर पु.ल. चित्रपटसृष्टीतून बाहेर पडले. याचे कारण तिथे त्यांना काही कटू अनुभव आले.

थोडक्यात, चित्रपटसृष्टीला पु.लं.सारख्या थोर कलावंतांशी जुळवून घेता आले नाही हे मराठी चित्रपटसृष्टीचे दुर्दैवच म्हणावे लागेल.

०००

श्री. ना. पेंडसे यांना पु. ल. देशपांडे या व्यक्तीचा व त्यांच्या मिस्किल लेखांचा परिचय केव्हा व कसा झाला याची कथाही मनोरंजक असून ती १९४४ या सालातली आहे. त्यावेळी पेंडसे 'बेस्ट' कचेरीत नोकरीला होते. त्याच ऑफिसमध्ये श्री. अलुरकरही कामाला होते. ते लेखन करीत व त्यांचा वाचनाचा व्यासंग दांडगा होता. तसेच त्यांना काव्याचाही छंद होता, पण ते थोडेसे अबोल होते. पेंडसे व अलुरकर हे दोघेही 'अभिरुची' मासिक आवडीने वाचत. थोडक्यात, दोघे साहित्याबाबत समव्यसनी होते.

एक दिवस त्यांनी पेडण्यांना विचारले, "तुम्ही यावेळचा अभिरुचीचा अंक वाचला असेलच. त्यातील अमूक लेख मी लिहिला आहे." हे ऐकताच पेंडसेंना आश्चर्य वाटले. अलुरकरसारखा साधा दिसणारा माणूस असे मिस्किल लेखन करत असेल यावर त्यांचा क्षणभर विश्वासच बसेना. नंतर अलुरकरांनी खुलासा केला तो असा होता : 'अभिरुची' मासिकात 'पुरुषराज अबुरपांडे' या टोपणनावाने विडंबनात्मक लेख छापून येत. या टोपणनावआडून पु. ल. देशपांडे, म. वि. राजाध्यक्ष व अलुरकर हे त्रिकुट आलटून पालटून असे लेख लिहित.

एकदा अलुरकर यांनी पेंडसेंना सांगितले की, "या वेळच्या अंकात देशपांड्यांचा लेख आहे. तुम्ही वाचला असेलच." त्याच सुमारास नाट्यनिकेतनच्या 'वहिनी' या नाटकातील पु.लं.ची भूमिका पेंडसेंनी पाहिली. पु.लं.चे लेखन इतर दोघांपेक्षा त्यांना उजवे वाटायचे असे पेंडसे यांनी लिहिले आहे.

पुढे पेंडसे व अलुरकर दादरला टिळक ब्रिजवरून जात असताना समोरून येणाऱ्या एका व्यक्तीने जोरात हात वर केला व ती पुढे गेली. गांधी टोपी, नेहरू झब्बा, जाकिट व काच्याचे धोतर असा त्या व्यक्तीचा वेश होता. ती व्यक्ती पुढे गेल्यावर अलुरकर हळूच म्हणाले, "पेंडसे, हेच ते देशपांडे बरं का !"

०००

पु.लं.नी अनेक कचेऱ्यांमध्ये कामे केली. एकाच ठिकाणी स्थिर होण्याची त्यांची प्रवृत्ती नव्हती. मागील ठिकाणचा लोभ किंवा कटुता नवीन जागी न आणता तेथे ते उत्साहाने वावरायचे. पुन्हा तेथील मुक्काम हलवून नवीन जागी जायचे. असे त्यांचे सतत चालले होते. पु.लं.मध्ये जबरदस्त आत्मविश्वास असल्यामुळे हे सारं शक्य झालं.

०००

वंगभाषा तज्ज्ञ श्री. बा. जोशी यांना पु. ल. देशपांडे ही असामी दादरच्या शाळेत शिक्षक होती हे माहीत होते. मात्र त्यावेळी त्या दोघांचा परिचय नव्हता. देशपांडे सरांची शिकवण्याची हातोटी, त्यांचा पेहराव, आकर्षक व्यक्तिमत्त्व हे सारं ओरिएंट हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांकडून जोशींच्या कानावर आलं होतं. दिवाळी अंकातील पु.लं.चे मिस्किल, विडंबनात्मक लेख जोशी आवर्जून वाचत.

पु.लं.च्या नव्यानेच प्रकाशित झालेल्या 'खोगीरभरती', 'नस्ती उठाठेव' या पुस्तकांनी वाचकांना वेड लावले होते. या पुस्तकांतील लेखांचे पारायण होत असे. आता पु. ल. प्रकाशझोतात येत होते. अशा या मिस्किल लेखन करणाऱ्या तरुण लेखकाचे दर्शन दुरून घडावे यासाठी श्री. बा. जोशी उत्सुक होते. त्यावेळी पु. ल. फोर्टमध्ये एका कचेरीत कामाला होते. ते ऑफिस सुटल्यावर हुतात्मा चौकातील बसच्या लांबलचक रांगेत दिसतील किंवा बसमध्ये आपल्या शेजारच्या

सीटवर येऊन बसतील अशी जोशींना भावडी आशा वाटायची.

०००

कालांतराने श्री. बा. जोशी व पु.लं.ची मैत्री झाली. पु.लं.नी जेव्हा बंगाली शिकायचा निर्णय घेतला त्यावेळी त्यांनी जोशींना कलकत्त्याला पत्र पाठवले. ते तेथे सुप्रसिद्ध ग्रंथालयात अधिकारी म्हणून अनेक वर्षे कार्यरत होते. जोशींनी 'तुझे आहे तुजपाशी' या नाटकाचा बंगालीमध्ये अनुवाद केला आहे.

'ती फुलराणी' च्या पहिल्या प्रयोगाला श्री. जोशी हजर होते. प्रयोग संपल्यावर त्यांनी पु.लं.ना भीतभीतच सूचना केली की, 'मी बापडा ग्रंथपाल. नाटकात भाषातज्ज्ञ प्राध्यापकांची अभ्यासिका कोन्याकरकरीत ग्रंथांनी भरलेली दाखवली आहे. ती थोडीशी मळलेली, वापरलेली अशी दिसायला नको का?'

ही सूचना पु.लं.ना पटली व त्यांनी पुढील प्रयोगांपासून योग्य बदल केले.

"पु.लं.ची पुस्तके म्हणजे जणू काही लखलखीत सोन्याच्या होनांनी भरलेला हंडाच !" असे श्री. बा. जोशी यांनी 'सकाळ'मधील एका लेखात नमूद केले आहे.

०००

पुरुषराज अब्दुरपांडे या टोपणनाववाखाली या त्रिकुटाने एकूण बरेच विडंबनात्मक लेख लिहिले. पुढे 'मौज प्रकाशन'ने हे लेख तिघा लेखकांची नावे समाविष्ट करून पुस्तकरूपाने प्रकाशित केले. त्या संग्रहाला ते 'टोपणनावच' नाव म्हणून दिले. पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत पु.लं. व राजाध्यक्ष यांनी टोपणनावचे रहस्य उलगडले. दुर्दैवाने त्यावेळी अलुरकर हयात नव्हते.

हे त्रिकुट अधूनमधून अलुरकरांच्या घरी गप्पागोष्टी करण्यासाठी जमत असे. अशा बैठकीत काय चालत असे हे जाणून घेणे मनोरंजक ठरेल. त्यात कुठलाही विषय चालत असे. परंतु संगीत व साहित्य यांना प्राधान्य होते. बैठकींना तासांची

मर्यादा नव्हती. अलुरकरांच्या ग्रामोफोनवर रेकॉर्डस लावल्या जात. त्यात शास्त्रीय संगीत, चित्रपट संगीत, भावगीते, लावणी असे प्रकार असायचे. कधी कधी स्वतः पु.ल. काही गाणी मन लावून गायचे. एवढेच नव्हे तर बालगंधर्व कसे गात याची पेशकारी ते करीत. याशिवाय त्याकाळी आकाशवाणीवर होत असलेली हिराबाई, सवाई गंधर्व, वझेबुवा, रोशनआरा बेगम यांच्यासारख्या ख्यातनाम कलाकरांची तास-दीड तासांची मैफल हे त्रिकुट एकत्र बसून ऐकत असे. कधी-कधी पु.ल. रागांची नावे सांगत असत.

गाण्यांच्या बरोबर कविताही म्हटल्या जायच्या. पु.ल. कविता म्हणण्यात आघाडीवर होते. त्यांची स्मरणशक्ती अतिशय तीव्र होती. एकदा वाचलेले किंवा ऐकलेले नेमके उचलणारी. त्यामुळे पु.लं.नी बोलायला सुरुवात केली की त्या अखंड ओघातून वाचलेल्या कवितांच्या ओळीच्या ओळी वहात येत. थोडक्यात, या संगीत धुमाळीत कित्येक तास निघून जात.

साहित्यक्षेत्रातला आपला अधिक आवडता प्रकार कोणता, असं पु.लं.ना कोणी विचारलं असतं तर उत्तर आलं असतं, 'कविता'. मासिक उघडलं की पु.ल. पहिल्याप्रथम कविता उत्साहाने वाचायचे. कुसुमाग्रजांचा 'विशाखा' हा पु.लं.चा आवडता काव्यसंग्रह होता. त्यातील 'गर्जा जयजयकार' या आवेशपूर्ण काव्याने पु.लं.ना झपाटून टाकले होते. गडकरी, बी, तांबे हे कवी तर त्यांचे आवडते होतेच. गडकऱ्यांचे 'नाचत न गगनात नाथा...' हे पद पु.ल. चाल लावून गात. 'आनंद कंद ऐसा' ही आनंदराव टेकाडे यांची कवितामुद्धा त्यांना आवडायची. पु.लं.नी म्हटलेली कवी यशवंतांची 'आई' ही कविता ऐकून श्रोत्यांचे डोळे पाणावत असत. त्यानंतरच्या काळात पु.लं.चा कवी अनिल, राजा बढे, कोंकणी ढंगाचे बा. भ. बोरकर यांच्याशी परिचय झाला. कवी अनिल यांचा

पु.लं.वर लोभ होता. त्यांनी पु.लं.ना 'उघड दार' ही कविता रेकॉर्डसाठी लिहून दिली. राजा बढे यांची 'हसले मनी चांदणे', 'माझिया माहेरा जा' ही गीते पु.लं.नी गाजवली. ही गीते पु.लं.नी लावलेल्या चालीवर अनुक्रमे माणिक वर्मा व ज्योत्स्ना भोळे गात असत. 'हसले मनी चांदणे' हे गीत 'चंद्रकंस' या रागावर आधारले होते.

०००

विलेपार्ल्याच्या मुख्य रस्त्यावरून पंचविशीतला, तरतरीत चेहऱ्याचा, काळेभोर केस असलेला एक तरुण गल्लीत वळला. त्याने निळा सूट परिधान केला होता. गल्लीच्या टोकाला असलेल्या एका छोट्या बंगल्याकडे त्याने क्षणभर पाहिले व त्या वास्तूच्या दिशेने तो झपझप चालू लागला. बंगल्यातील मंडळी त्याच्या येण्याची वाटच पहात होती. काहीतरी गुणगुणतच त्याने बंगल्यात प्रवेश केला.

'बोरकर आयलो रे पुता,' असे म्हणत ऋग्वेदींनी त्याचे स्वागत केले. आल्याआल्या बोरकरांनी आजोबांच्या पायावर मस्तक टेकून नमस्कार केला. ऋग्वेदी म्हणजे पु.लं.चे आजोबा. त्यावेळी पु.ल. हायस्कूलमध्ये शिकत होते. कोंकणातला एक कवी घरी येणार म्हणून पु.ल. व्यवस्थित कपडे करून बसले होते.

'चपल तुझे चरण जरा ह्या घरी स्थिरावे' या कवितेने बोरकरांनी काव्यगायनास प्रारंभ केला. एक कविता संपली की लगेच दुसरी कविता तन्मयतेने सुरू व्हायची. एका कवितेत 'मासळिचा स्वाद दुणा' हे शब्द आल्यावर श्रोत्यांना हसू आले. काव्यगायन संपल्यावर सर्वजण मंत्रमुग्ध होऊन गेले. 'तुं होड जातलो पुता,' बोरकरांना पोटाशी धरून ऋग्वेदींनी आशीर्वाद दिला.

पुढे काही दिवस पु.ल. बोरकरांच्या कविता पेटीच्या व

गाण्याच्या मैफलीत रोज संध्याकाळी पेश करीत. त्यावेळी पु.लं.च्या मातोश्री व वडील हजर असत.

पु.लं.च्या एकसष्टीला बोरकरांनी काव्यातून आपल्या शुभेच्छा व्यक्त केल्या. त्यातील काही ओळी खाली देत आहे.

'तुझ्या स्वागता देव, गंधर्व आले। ऋषींच्या ऋचा गात तारस्वरी।

सरित्सिंधुच्या सर्व तीर्थोदकांच्या। तुझ्या मस्तकी धाव घेती सरी।'

तसेच या काव्यात सुनीताबाईंचा उल्लेख कविराजांनी केला, तो असा :

'सुनीता तिच्या तूम साधेपणाने। तुला दाविता प्राण पंचारती। उरी भेटुनी भाळ चुंबील तूझे। जगन्मोहिनी माऊली भारती।'

०००

पु.लं.चे उत्कट काव्यप्रेम त्यांनी व सुनीताबाई या दोघांनी केलेल्या मढेंकर, आरती प्रभू यांच्या जाहीर कवितावाचनातही प्रकट झाले आहे. यानंतर त्यांनी बा. भ. बोरकर यांच्या निवडक कवितांचे अभिवाचन 'एक आनंदयात्रा कवितेची' या नावाने केले. 'बहुरूपी पु.लं.' या नावाने दहा कॅसेटस्चा संच पु.लं.च्या ऐंशीव्या वाढदिवसानिमित्त 'अलुरकर म्युझिक हाऊस'ने प्रकाशित केला. या संचात दोन कॅसेटस्वर या कविता समाविष्ट केल्या आहेत. पु.लं. व सुनीताबाईंनी या कविता उत्कटतेने सादर केल्यामुळे त्यातील शब्द व आशय रसिकांच्या हृदयाचा ठाव घेतात.

बोरकर आपल्या मुलीकडे पुण्याला अधूनमधून येत असत, त्यावेळी पु.लं. व सुनीताबाईंची त्यांची भेट होत असे. प्रत्येक भेटीत बोरकर त्या दोघांना आपल्या कविता म्हणून दाखवत. एकदा आपल्या डोळ्याच्या ऑपरेशनसाठी बोरकर पुण्याला

आले असताना सुनीताबाई त्यांना भेटायला गेल्या. त्या भेटीत बोरकर म्हणाले, "ऑपरेशन डोळ्यांचं आहे. त्यात काही अडचण आल्यास सर्वत्र अंधारच. क्षणभर चरकलो. पण नंतर विचार केला, आईच्या पोटात नऊ महिने अंधारातच होतो. मृत्यूनंतर अंधारच अंधार. आपल्या आयुष्यातील निम्मा वेळ आपण झोपेत असतो तेव्हा अंधारच असतो. मग घाबरायचं कशाला ?" हृदय हेलावून टाकणारी बोरकरांची ही आठवण सुनीताबाईंनी 'एक आनंदयात्रा कवितेची' या कार्यक्रमाच्या वेळी कथन केली.

८ जुलै १९८४ रोजी बोरकरांनी कविता म्हणत म्हणतच या जगाचा निरोप घेतला. दुर्दैवाने त्यांचा 'महात्मायन' हे महाकाव्य लिहिण्याचा संकल्प पुरा झाला नाही.

◇◇◇

सकाळची वेळ होती. पु.ल. 'राजसंन्यास' वाचत बसले होते. तेवढ्यात दारावर टकटक झाल्यामुळे पु.ल. उठले. कोण बरं आलं असावं, या विचारात त्यांनी दार उघडलं; तर समोर एक अनोळखी व्यक्ती उभी असलेली दिसली.

"आपण देशपांडे नं! आपल्याला चिंतामणराव कोल्हटकरांनी बोलावले आहे. मी आपणाला न्यायला आलो आहे. खाली टांगा उभा आहे." असे त्या व्यक्तीने अदबीने सांगितले.

या बोलण्यावर पु.ल.चा क्षणभर विश्वासच बसला नाही. चिंतामणराव कोल्हटकर म्हणजे एक श्रेष्ठ नट. काही दिवसांपूर्वी घडलेली ती घटना त्यांच्या स्मरणात ताजी होती. पु.ल. 'एकच प्याला' मधील 'भगीरथ'चा रोल करण्यासाठी पुण्याहून मुंबईला जात होते. बरोबर अन्य कलाकार मंडळी होती. कर्जत स्टेशनवर गाडी थांबली असताना मराठी पेहेराव केलेला एक गृहस्थ डब्यात शिरला व जागा शोधत शोधत या कलाकार मंडळीच्या समोरच्या बाकावर बसला. हातातील पिशवी बाजूला ठेवत

त्याने त्या मंडळींकडे एक दृष्टिक्षेप टाकताच त्यातील कुणीतरी आश्चर्याने म्हणाले, "अरे चिंतामणराव !"

नंतर त्या दोघांची औपचारिक ओळख होऊन गप्पा सुरू झाल्या. त्यावेळी पु.ल. फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत होते. पु.लं.चा गडकरी हा आवडता विषय होता. चिंतामणरावांना तर गडकऱ्यांबद्दल विलक्षण प्रेम होते. साहजिकच गप्पांच्या ओघात गडकऱ्यांच्या आठवणी निघाल्या. अपुरे 'राजसंन्यास', गडकऱ्यांच्या नाटकांतील हिऱ्यासारखी चमचमणारी वाक्ये हे सार त्या दोघांच्या गप्पातून व्यक्त झालं होतं. या रंगलेल्या गप्पात दादर स्टेशन केव्हा आलं ते कोणालाच कळलं नाही. चिंतामणराव दादरला घाईघाईने उतरताना पु.लं.ना म्हणाले, "मी नवीन कंपनी काढत आहे. आपण आमच्या नवीन कंपनीत का नाही येत ?"

◇◇◇

पुण्याला परत आल्यावर पु.ल. चिंतामणरावांना भेटले नाहीत. तो काळ त्यांना अनुकूल नव्हता. अंगी गुण असूनसुद्धा यश मिळत नव्हतं. अनेकांनी मधाचं बोट दाखविलं होतं, पण ठोस कृती केली नव्हती. त्यातून नुकतेच ते पित्याच्या मायेच्या छत्रास पारखे झाले होते. हे जरी खरे असले तरी गाडी-प्रवासात चिंतामणरावांच्या केवळ दोन-अडीच तासांच्या सहवासात पु.लं.नी त्यांना आपल्या गुणांचा परिचय करून दिला होता. दाट वृक्षराजीत कोकिल पक्षी झाकळून जातो, पण तो वेळ येईल तेव्हा आपले मौन सोडून मधुर आलापाने आपले अस्तित्व दाखवून श्रेष्ठत्व सिद्ध करतो. पु.लं.चे सुद्धा असे झाले असावे. पु.लं.चे आकर्षक व प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व, नाट्याची जाण, तीव्र स्मरणशक्ती, उच्चारातील शुद्धता या पु.लं.च्या गुणांमुळे चिंतामणराव प्रभावित न झाले असते तर नवलच. हे सारं लक्षात घेऊन चिंतामणरावांच्या नाटक कंपनीत आपल्याला प्रवेश

www34.brinkster.com/apalepi

आपले पु.ल. □ १९

मिळेल अशी त्यांना अपेक्षा होती. म्हणून ते चिंतामणरावांकडून आलेल्या गृहस्थाबरोबर जाण्यास निघाले.

नाटक कंपनीच्या बिन्हाडी टांगा थांबला. पु.ल. चिंतामणरावांना भेटण्यासाठी माडीवर गेले. एका छोट्या गादीवर चिंतामणराव व इतर मंडळी बसली होती. पु.लं.नी त्यांना आदबीने नमस्कार केला. पु.लं.ना पाहताच चिंतामणराव म्हणाले, “वा मिस्टर, आपण कबूल करून आला नाहीत ! आमच्या तालमी खोळंबल्या आहेत.”

नंतर चिंतामणरावांनी “हे आपले हिरो बरं का !” असा तेथे बसलेल्या मंडळींना पु.लं.चा परिचय करून दिला. अशा रीतीने पु.लं.चा चिंतामणरावांच्या ‘ललित कला कुंजा’त प्रवेश झाला. हुलकावणी देणारे यश आता दृष्टिपथात आले होते.

◇◇◇

‘बटाट्याची चाळ’ हा विनोदी संग्रह १९५८ साली प्रकाशित झाला. यातील लेख हंस, सत्यकथा, साधना, किलोस्कर अशा मासिकांतून प्रसिद्ध झाले होते. पु.ल. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहितात, “दर दिवाळीला ‘बटाट्याची चाळ’ थोडी थोडी बांधत आणली. श्री. पु. भागवतांच्या तगाद्यामुळे यंदा शेवटी ती पुरी झाली. माझ्या आयुष्यातल्या निदान चार-पाच दिवाळ्या या चाळीत गेल्या. या मंडळींवर माझा लोभ आहे.”

या लेखसंग्रहात चाळीतील विविध वयांची, प्रवृत्तींची माणसे; पुरुष, स्त्रिया, मुले त्यांच्या खास वैशिष्ट्यांसह व लकबींसह पु.लं.नी रेखाटली आहेत. याच नावाचा एकपात्री प्रयोग त्यांनी रंगमंचावर आणला. पु.ल. लंडनला टेलिव्हिजनच्या शिक्षणासाठी गेले होते. त्यावेळी लंडनच्या महाराष्ट्र मंडळातर्फे या पुस्तकातील काही निवडक लेखांचे त्यांनी अभिवाचन केले होते. तसेच पु.लं.नी केंब्रिजमध्ये डॉ. जयंत

www34.brinkster.com/apalepl

२० □ आपले पु.ल.

नारळीकरांच्याकडे अशा निवडक लेखांचे अभिवाचन केले होते. या संदर्भात डॉ. नारळीकर म्हणाले, "माझी चाळीतील जीवनाशी फारशी जवळीक नव्हती. पण मला 'बटाट्याची चाळ' खूप आवडली. नंतर मी हे पुस्तक व पु.लं.ची इतर पुस्तकेही भारतातून मागवली व मी त्यांच्या साहित्याचा भोक्ता झालो. माझ्या मनात आले, 'मला पु.लं.सारखे लिहिता आले असते तर !' "

'बटाट्याची चाळ' हा एकपात्री प्रयोग आहे असे म्हटले जायचे, परंतु हा शब्दप्रयोग पु.लं.ना मंजूर नव्हता. त्याला ते बहुरूपी म्हणत. रंगमंचावर हा कार्यक्रम पेश करण्यासाठी पु.लं.नी खूप मेहनत घेतली. संध्याकाळी प्रयोग असला तर सकाळी तीन-साडेतीन तास ते संबंध स्क्रिप्ट म्हणून टाकत. प्रयोग पाहताना श्रोत्यांचा अनुभव अतिशय रोमांचकारी व अवर्णनीय असा होता. वाचक मूळ पुस्तक वाचताना खळखळून हसत असत. परंतु त्या लेखात लपलेले अनेक मध्यमवर्गीय स्त्री-पुरुष रंगमंचावर एका देहातून प्रकट होताना पाहणे हा प्रेक्षकांना केवळ चमत्कारच वाटायचा. प्रयोग सुरू होण्याआधी पु.लं. आपल्या निवेदनात हा प्रयोग एक बहुरूप्याचा खेळ आहे असे विनयाने सांगत. या प्रयोगात रंजन आणि विनोद असल्यामुळे तो लोकांना आवडला असे पु.लं. म्हणत. पु.लं.च्या स्वभावातील मिस्किल-पणा आणि सुलभपणे एखाद्या विशिष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्तीचे सोंग वठविण्याची त्यांची हातोटी या प्रयोगात चांगली कामी आली.

'बटाट्याची चाळ - एक चिंतन' हा प्रयोगातील शेवटचा भाग होता. या कार्यक्रमाबाबत पु.लं.च्या मातोश्री म्हणतात, "भाईच्या सगळ्या लेखनात शेवटी एक ध्येयवाद आणि माणुसकीचा गहिवर असतो. लोकांच्या तो नेमका काळजाला भिडतो. भाईने ते सगळं प्रत्यक्ष अनुभवलेले आहे. त्याचे ते

‘चितन’ ऐकण्यासाठी मी ‘बटाट्याच्या चाळी’चे सात-आठ खेळ पाहिले असतील.

एका मुलाखतीतून श्री. सुधीर मोघे यांनी पु.लं.ना विचारले, “कागदावर बांधलेली ‘बटाट्याची चाळ’ व रंगमंचावरची ‘प्रयोगरूप चाळ’ यात आपल्याला काय फरक वाटतो?”

पु.ल. म्हणाले, “लेखन हाही मला एक परफॉर्मन्सच वाटतो. लिहिताना पण माझे अदृश्य वाचक दिसत असतात. त्यांच्या प्रतिक्रिया स्वच्छ कळत असतात.”

०००

‘वाऱ्यावरची वरात’ या प्रयोगातून ग्रामीण भागात जी स्थित्यंतरे झाली त्याचे इरसाल व खुबीदार चित्रण पु.लं.नी रंगमंचावर पेश केले. बटाट्याच्या चाळीमधून फक्त पु.ल.च अनेक व्यक्तिमत्त्वातून रंगमंचावर दिसत होते तर वरातीमध्ये अनेक व्यक्तिमत्त्वातून नकळत पु.ल. व्यक्त होत होते.

१६ सप्टेंबर १९६२ रोजी मुंबई येथील बिल्ला मातोश्री सभागृहात या वरातीचा पहिला प्रयोग झाला. ‘अनामिका निर्मित, वाऱ्यावरची वरात, पु.ल. देशपांडे सहकुटुंब सहपरिवार’ अशी जाहिरात झळकली. विजया खोटे-मेहता, श्रीकांत मोघे, मधू गानू, दत्ता भट, मधू कदम, झावबा असे अनेकजण या वरातीत सामील झाले होते.

या संदर्भात श्री. सुधीर मोघे स्वतःचे अनुभव सांगताना एका लेखात लिहितात, “प्रयोग बसवताना अमूक असंच कर किंवा असंच बोल असा आग्रह पु.लं.नी कधीच धरला नाही. परफॉर्मन्स हा कलावंताच्या देहात बाहेरून कोंबता येत नाही. तो त्याच्या जाणिवेतून सहजगत्या उमलत यायला हवा.”

विशेष म्हणजे पु.लं.मधील परफॉर्मर फक्त रंगभूमीपुरताच मर्यादित नव्हता. खाजगी बैठका, भाषणे यातून तो व्यक्त होत असे.

बटाट्याच्या चाळीचे पन्नास प्रयोग झाल्यावर दुसरे अन्य नवीन प्रॉडक्शन रंगमंचावर आल्यानंतरच चाळीचे कार्यक्रम करायचे असे ठरविण्यात आले. या कारणामुळे पु.लं.नी 'वान्यावरची वरात' हे नवीन प्रहसन लिहिले. यानंतर 'वराती'बरोबर 'चाळी'चे प्रयोग सुरू झाले. वरातीने पन्नाशी पार केल्यावर याच धोरणाचा अवलंब करण्यात आला. म्हणून 'असा मी असामी', 'वटवट वटवट' असे कार्यक्रम रंगमंचावर आले. पु.लं.चे हे सर्व कार्यक्रम बंदिस्त, वातानुकूल नाट्यगृहातच होत असत. सुनीताबाई प्रयोगाच्या पातळीबद्दल, दर्जाबद्दल सदैव दक्षता घेत.

कालचक्र फिरत होते. पु.ल. थकायला लागले, त्यांच्या प्रकृतीवर परिणाम व्हायला लागला असे लक्षात आल्यावर सुनीताबाईंनी तडजोड न करता ते सर्व कार्यक्रम बंद केले.

०००

पु.लं.चे एकपात्री प्रयोग सदैव हाऊसफुल जात त्यावेळची ही एक आठवण आहे. प्रयोगाला आलेल्या रसिकांनी प्रयोगाचा आनंद कुठलाही रसभंग न होता घ्यावा असे पु.लं.ना वाटे. नेमके काय होत असे की, मध्यंतराच्या काळात प्रेक्षकगण व्हेफर्स इत्यादी खाद्यपदार्थ बाहेरून प्रेक्षाघरात आणत व प्रयोग चालू झाल्यावर त्यांचे खाणे चालूच असे. त्यामुळे शांत असलेल्या प्रेक्षागृहात होणारा बटर पेपरचा करकर आवाज असह्य होत असे. यावर पु.लं.नी एक युक्ती योजली. पु.ल. माईकवरून सांगायचे की एवढा तीन-साडेतीन तासांचा भरणच्च करमणुकीचा कार्यक्रम आपल्यापुढे सादर होत असताना आपण का बरे कुरकुर करीत आहात ? पु.लं.च्या या निवेदनानंतर ती कुरकुर लगेच थांबायची.

एकपात्री प्रयोग पाहताना पु.ल. रसिकांचा रसभंग होऊ नये म्हणून किती काळजी घेत असत याची दुसरी आठवण आहे ती

अशी : प्रयोगात थोडा वेळ टेपवरून निवेदन चालू असायचे. कधीकधी तांत्रिक बिघाड होऊन प्रेक्षकांच्या कानावर नेमके शब्द पडत नसल्यामुळे त्यांचा रसभंग होण्याचा संभव होता. हे होऊ नये म्हणून सुनीताबाई संहिता हातात घेऊन टेपमध्ये व्यत्यय आल्यास तो भाग वाचून दाखवत. ही व्यवस्था प्रेक्षकांच्या ध्यानातही येत नसे.

०००

रसिकाग्रणी रामूभय्या दाते यांचे धाकटे सुपुत्र रवी यांनी पु.लं.च्या निधनानंतर सकाळमध्ये लिहिलेल्या लेखात 'वाऱ्यावरची वरात' मधील एक रोचक आठवण सांगितली आहे. 'वराती' मध्ये काम करणारे एक कलाकार काही कामासाठी बाहेरगावी गेले होते. त्याच्याकडे तबला वाजविण्याचे काम होते. पु.लं.नी रवीला विचारले, "काय रे, वरातीत काम करशील का ? तबला वाजविण्याचे काम आहे." रवी उत्तम तबला वाजवतो हे पु.लं.ना माहीत होते. रवीच्या बोट्यात जादू आहे असे पु.लं.नी 'गणगोत' मध्ये 'रामूभय्या दाते' या लेखात लिहिले आहे. रवी उत्तरला, "ते मी करीनच, पण ॲक्टिंगचे काय ?"

"अरे त्याची काळजी तुला कशाला ? मी सारं बसवून घेतो." पु.लं. म्हणाले.

पात्राला भूमिका नीट समजावून देण्याची पु.लं.ची हातोटी होती. रवीच्या अंगात अभिनयगुण नसतानाही पु.लं.नी त्याला ती सारी अंगे नीट समजावून सांगितली. त्यामुळे वरातीच्या मोजक्या प्रयोगांत रवीला पु.लं.च्या बरोबर काम करण्याची मजा घेता आली.

०००

पु.लं.नी 'रविवारची एक सकाळ'ची मजेदार हकिकत वरातीच्या उत्तरार्धात सादर केली. यात एक प्रसंग असा आहे की, बापूसाहेबांनी हातात धरलेल्या रिसिव्हरवरून हाताला मेंदी

लावलेल्या स्थितीत मालतीबाई इडलीची रेसिपी मैत्रिणीला सांगतात. प्रत्येक प्रयोगात ताज्या मेंदीचा उपयोग करण्यात येत असे. भले त्यामुळे वेशभूषा खराब झाली तरी बेहेत्तर. हा प्रसंग पु.लं.च्या लेखन-दिग्दर्शन-अभिनयाचा सुरेख संगम असे.

'रविवारची एक सकाळ'च्या शेवटी पु.ल. पेटी वाजविण्यासाठी सज्ज होत असत. पेटीच्या सुरांनी श्रोते रंगून जातात न जातात तोच पु.ल. पेटीवादन थांबवून सांगायचे, "हे आहे केवळ माझ्या आमच्या हिच्यासाठी बरं का ! या आता!"

प्रेक्षकगण पेटीचे सूर कानात साठवत हसत्या मुद्देने, पण जड पावलांनी हळूहळू बाहेर पडत.

○○○

पु.लं.चे एक सूत्र होते. लेखन, काव्यवाचन, चित्रपट, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी, एकपात्री, बहुरूपी अशा नानाविध प्रकारातून आपण स्वतः प्रेक्षकांचे, श्रोत्यांचे, वाचकांचे भरपूर मनोरंजन करायचे, त्यांना खळखळून हसवायचे व शेवटी अंतर्मुख, गंभीर करायचे.

'बटाट्याची चाळ' हा प्रयोग पाहताना प्रेक्षक खळखळून हसत, पण चाळीतील ते चिंतन ऐकताना सद्गतीत होत असत.

रामूभय्या दाते म्हणजे पु.लं.च्या बैठकीचा चांद, जो अचानकपणे पुण्यातील पु.लं.च्या घरी उगवला होता. आपल्या स्नेहाचे ऐश्वर्य त्यांनी पु.लं.वर उधळले. त्यामुळे पु.लं.चे दाते कुटुंबाशी घनिष्ठ संबंध निर्माण झाले. एक दिवस रवीच्या बांद्रा येथील निवासस्थानी स्वतः पु.ल. व कुमार गंधर्व गेले होते. गप्पागोष्टी रंगात आल्या होत्या. रवीच्या पत्नीने क्राफ्ट चीज आणून त्यांच्या समोर ठेवले. ते पाहिल्यावर पु.ल. तिला म्हणाले, "अग ज्योती, तू तर जगातील थोर बाई आहेस. कुमारला तू चीज देतेस ?" अशी कल्पक कोटी पु.ल.च करू जाणे !

○○○

बाकदार नाक, वेधक डोळे व लिंगासारखी कांती असलेल्या रसिल्या रामूभय्या दातेंच्या विलक्षण व्यक्तिमत्त्वावरून पु.लं.नी 'तुझे आहे तुजपाशी' या एव्हरग्रीन नाटकातला 'काकाजी' घेतला. पल्लेदार आवाज, राजबिंडा, खानदानी घरामधील नटश्रेष्ठ दाजी भाटवडेकरांनी काकाजीच्या भूमिकेचे अक्षरशः सोने केले. एका निष्णात व कसबी सोनाराच्या हाती हे सोने गेले म्हणूनच त्यातून इतका देखणा अलंकार निर्माण झाला. काकाजींची इंदोरी भाषाशैली व शब्दोच्चार स्वतः पु.लं.नी दाजींना पढविले. यासाठी पु.ल. रामूभय्यांच्या सान्निध्यात काही काळ राहिले व इंदोरी बोलीभाषेचा आकर्षक बाज आत्मसात केला.

'गणगोत'मध्ये रामूभय्या दाते या लेखाचा समारोप करताना पु.ल. लिहितात, "अनेकांनी मला विचारले, 'काहो तुमच्या 'तुझे आहे तुजपाशी' मधला काकाजी हा दाते साहेबांवरूनच घेतला आहे काय?' या प्रश्नाचे उत्तर द्यायचे मी टाळत आलो आहे."

०००

'तुझे आहे तुजपाशी' या नाटकातील दोन प्रमुख पात्रांपैकी एक काकाजी तर दुसरे पात्र आहे 'आचार्य'. लेखकाला आचार्याचे पात्र कसे सुचले याची कहाणी मनोरंजक आहे.

पु.ल. व सुनीताबाईंनी मालेगाव येथे श्री. भाऊसाहेब हिरे यांच्या महात्मा गांधी विद्यामंदिराचे प्रमुख म्हणून कार्यभार स्वीकारला. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या शांतिनिकेतनच्या धर्तीवर हे विद्यामंदिर चालवावे हे उच्च ध्येय त्या दोघांच्या डोळ्यासमोर होते. एका रात्री पु.ल., सुनीताबाई व विद्यामंदिराच्या सल्लागार समितीचे एक सदस्य आचार्य भागवत असे उघड्या जीपने मनमाडहून मालेगावला जात होते. मध्यरात्र झाली होती. तेवढ्यात जीपच्या प्रखर प्रकाशात त्यांना एक वाघ धावत

असताना दिसले. वाघ पुढे धावतो आहे व उघड्या जीपने वरील मंडळी त्याच्या पाठलाग करीत आहेत असे ते रोमांचकारी दृश्य होते. काही वेळाने वाघ निघून गेला. अशा उतावळेपणाबद्दल जीपमधील मंडळींची बोलणी सुरू झाली. आचार्य भागवतांनी तर 'मनुष्यस्वभाव' या विषयावर छोटे प्रवचनही दिले. या प्रसंगातून 'तुझे आहे तुजपाशी' नाटकातील आचार्याची व्यक्तिरेखा साकार झाली.

या नाटकातील 'गाईच्या तुपा'चा प्रसंगही तेवढाच मजेशीर आहे. मालेगावला विद्यामंदिराच्या सल्लागार समितीची बैठक होती. त्यासाठी शंकरराव देव येणार होते. त्यांना भोजनासाठी गाईच्या दुधाचे दही लागते असे सुनीताबाईंना सांगण्यात आल्यामुळे त्यांनी कुठूनतरी गाईचे दूध मिळवून विरजण लावले. पंगतीमध्ये देवांना दह्याची वाटी दिल्यावर त्यांनी सुनीताबाईंना विचारले, "गाईच्या दुधाचंच दही आहे ना?" यावर सुनीताबाई उत्तरल्या, "होय. दूध गाईचे आहे, पण विरजण मात्र गाईचं मिळालं नाही. ते म्हशीचं आहे."

हा प्रसंग नाटककाराच्या अशा रीतीने उपयोगी पडला. वरील दोन प्रसंग सुनीताबाईंनी आपल्या 'आहे मनोहर तरी' या पुस्तकात दिले आहेत.

०००

पु.लं.नी डॉ. श्रीरंग आडारकर यांचे चिरंजीव अशोक यांना त्यांच्या विवाहानिमित्त यशस्वी संसार कसा करावा यासंबंधी काही उपदेशपर युक्तीच्या महत्त्वाच्या गोष्टी पत्रातून सांगितल्या होत्या. त्यात अनेक युक्त्यांपैकी सौ.च्या वाढदिवसाची तारीख विसरू नये ही एक युक्ती होती. शक्यतो त्या दिवशी ऑफिसला दांडी मारावी व पत्नीच्या तमाम नातेवाईकांना, काहींना दुपारी तर काहींना रात्री जेवायला बोलाविण्यास पत्नीला सांगावे. पत्नीच्या वाढदिवसाच्या तारखेचा विसर पडू नये म्हणून घरातील

देवदेवतांच्या फ्रेमखाली ती भिंतीवर खिळ्याने कोरून ठेवावी. अशा अनेक उपदेशपर युक्त्या पु.लं.नी अशोकला कळविल्या होत्या. त्या सर्व पाळल्यास उत्तम संसारसुख प्राप्त होईल असा पत्राचा समारोप पु.लं.नी केला होता.

०००

सुनीताबाईंच्या वाढदिवसाची तारीख पु.लं.च्या लक्षात राहत नसे. सुनीताबाई आपल्या सासूबाईंची जन्मतारीख मात्र विसरत नसत. सासूबाईंचा जन्म गणेशचतुर्थीच्या दिवशी झाला व त्यांच्या प्रत्येक वाढदिवस आठवणीने सुनीताबाई साजरा करीत असत. पु.लं.ना स्वतःच्या वाढदिवसाबद्दल उत्साह असे व सुनीताबाई त्या दिवशी त्यांच्या आवडीचा खास असा बेत करीत असत. सासू-सुनेचे संबंधही खेळीमेळीचे होते.

एकदा पु.ल. व सुनीताबाई काही दिवसांसाठी रत्नागिरीला गेले होते. त्यावेळची ही हकिकत आहे. आप्पा ठाकूरांचे पक्षकार मस्तानशेट यांनी पु.लं.ना घरात बसलेले पाहिले. त्यांची विचारपूस झाल्यावर त्यांनी पु.लं.ना विश्रांतीसाठी महिनाभर रत्नागिरीतच राहण्याचा आग्रह केला. यावर पु.ल. त्यांना गमतीने म्हणाले, "अहो कशाला रहा ? इथे येऊन दोन-तीन दिवस झाले तरी अजून एकही दिवस मासे खायला मिळाले नाहीत." दुसऱ्या दिवशी पहाटे मस्तानचाचा हातात दोन भलेमोठे मासे घेऊन आले. वादळामुळे कोणीही समुद्रात होडी घातली नव्हती. म्हणून मासे मिळत नव्हते. पण खास जावईबापूंनासाठी मस्तानचाचांनी आपल्या मुलांना वादळात पाठवून मासे आणले होते. मस्तानचाचांना आप्पा ठाकूर व त्यांच्या जावयाबद्दल किती आपुलकी होती हे ध्यानात येईलच.

०००

सुनीताबाई 'आहे मनोहर तरी' या पुस्तकात लिहितात, "हे

आत्मचरित्र नाही. आठवर्णांच्या प्रदेशातील ही स्वैर भटकंती. पाखरासारखी."

या पुस्तकाच्या माध्यमातून व्यक्तिगत जीवनातील पु.ल. लोकांसमोर आले. चरित्रविषयक साहित्यात 'आहे मनोहर तरी' या ग्रंथासारखा फक्त हाच ग्रंथ होय. असे चिंतनशील लिहिणे सोपे नाही असे श्री. ना. पेंडसे यांनी एका लेखात लिहिले आहे. या पुस्तकाला अनेक पारितोषिके मिळाली असून कानडी, इंग्रजी, गुजराती भाषांतून याचे अनुवाद झाले आहेत. त्यांना मिळालेल्या केशवराव कोठावळे पारितोषिकाच्या वेळी स्वतः पु.ल. सुनीताबाईंचे भाषण ऐकण्यासाठी प्रेक्षकांत बसले होते. याचे छायाचित्र सकाळने छापले होते.

सुप्रसिद्ध कादंबरीकार श्री. ना. पेंडसे यांचा पु.लं.शी घनिष्ठ संबंध होता. एकदा त्यांच्याशी बोलताना पु.ल. म्हणाले होते, "सुनीता फार बुद्धिमान आहे. मॅट्रीकला गणितात तिला शंभरापैकी शंभर मार्क्स मिळाले होते. १९४२ च्या चळवळीत तिने भाग घेतला होता. संगिनी रोखून गोरे शिपाई समोर असताना मोर्चातील सर्वजण पळाले, पण सुनीता एकटी ताठ उभी होती. ती माझ्या आयुष्यात आली नसती तर वारा प्यालेल्या वासरासारखी माझी अवस्था झाली असती. मी बंगल्यात राहिलो असतो, ए.सी. गाडीतून फिरलो असतो, बंगल्यावर नाना क्षेत्रातील कलावंतांसोबत मैफली भरल्या असत्या; एकूण भोगाशिवाय कशालाच स्थान राहिले नसते."

श्री. ना. पेंडसे यांना 'आहे मनोहर तरी' हे पुस्तक इतके आवडले की त्यांनी दोन फुलस्केप पानांचा अभिप्राय लिहून सुनीताबाईंना पाठविला.

पु.लं.ना पेंडसे यांची 'हत्त्या' ही कादंबरी खूप आवडली होती. या पहिल्या दर्जाच्या कादंबरीची उपेक्षा होता कामा नये असे पु.लं.ना तळमळीने वाटले. तेव्हा आकाशवाणीवर ती आठ

भागात प्रक्षेपित करण्याचे त्यांनी ठरविले. त्यासाठी पेंडसेंचा फोन नंबर मिळविण्यासाठी पु.लं.ना बरेच प्रयास करावे लागले. हे पेंडसेंना समजल्यावर त्यांच्या मनात आलं, 'पु.ल. किती मोठ्या मनाचे !'

पु.लं.नी लेखकांना प्रतिष्ठा मिळवून दिली. आपल्या मित्र-मंडळीत पु.ल. नेहमी म्हणत असत की, "माणसांनी गुणांबद्दल बोलावे, वैगुण्याबद्दल बोलू नये. एखाद्याच्या लिखाणातील केवळ मोजकाच मजकूर चांगला असला तरी त्याबद्दलच बोलावे."

०००

पु.ल. विनयशील होते. त्यांच्या बहुतेक सर्व पुस्तकांच्या आवृत्त्यांवर आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या होत्या. पुण्याच्या देशमुख आणि कंपनीने 'व्यक्ती आणि वल्ली' या पुस्तकाची दहा हजार प्रतींची आवृत्ती छापली होती. 'पु.ल. : एक साठवण' या जयवंत दळवी संपादित ग्रंथराजाची पहिली आवृत्ती पाच हजार प्रतींची होती.

इंदूर येथील एका भाषणात पु.ल. म्हणाले, "आळंदीहून ज्ञानेश्वरांची पालखी निघाली की माझे अंतःकरण दाटून येतं. असं वाटतं, आमच्यानंतर आमची पुस्तके दूरदूरवरच्या गावी शेकडो मैल मिरवायची गोष्ट सोडा, पण कोणी वाचनालयातून घरापर्यंत तरी नेईल का ? माझी पुस्तके वाचून वाचकांच्या मनात काही आनंदाचे क्षण मी निर्माण करू शकेन का ? हे जर माझ्या हातून घडले नाही तर लेखक म्हणून माझा पराजय मला स्वीकारला पाहिजे. उद्या किंवा शंभर वर्षांनी का होईना मला वाचक हवाय."

अर्थात हे त्यांचे विनयाचे बोलणे होते. त्यांच्या लिखाणाबद्दल सुनीताबाई लिहितात, "भाईच्या लिखाणाचे एक खास वैशिष्ट्य आहे. ते सदैव ताजे, प्रसन्न, वाचतच रहावे असे

वाटण्याच्या जातीचे आहे. स्वच्छंदी फुलपाखरासारखे, मनोहारी, आनंदी, टवटवीत. सुबुद्ध, सुसंस्कृत मनाच्या वाचकांची मोजदाद केली तर भाईला अशा वाचकांचा फार मोठा वर्ग लाभला आहे, हे कबूल करण्यावाचून गत्यंतर नाही.”

पु.लं.च्या लिखाणाची एक खासियत होती. त्यात फापटपसारा नसायचा. नेमक्या शब्दातून आशय व्यक्त होत असे. रेडिओवर भाषण करायचे असले तरी भाषण लिहून काढणे, ते वाचायला किती वेळ लागतो हे पाहणे, नियोजित वेळात पूर्ण होण्यासाठी ते कमीजास्त करणे व त्यानंतर ध्वनिमुद्रण निर्दोष होण्यासाठी वाचनाच्या दृष्टीने त्यांचे पुनर्लेखन करणे या सर्व आवश्यक गोष्टी पु.ल. करीत असत.

पु.लं.ची अनेक ध्वनिमुद्रणे श्री. रवीन्द्र पिंगे यांनी स्वतः केली होती. एका लेखात पिंगे लिहितात, “पाच मिनिटांचे भाषण असले तरी पु.ल. घरूनच तयारी करून घ्यायचे व संहितेवर कंटाळा न करता खूप मेहनत घ्यायचे. कामाच्या बाबतीत त्यांनी कधीच तडजोड केली नाही. आपण परफॉर्मिंग आर्टिस्ट आहोत याचा त्यांना कधीच विसर पडत नसे.”

एकदा डॉ. वि. भा. देशपांडे यांना पु.लं.च्या ‘वान्यावरची वरात’ या प्रयोगाच्या निमित्ताने तरुण भारतासाठी एक लेख तयार करावयाचा होता. वरातीचा प्रयोग पाहिल्यावर ते पु.लं.च्या बरोबरच वरळीच्या निवासस्थानी आले. दोघांत प्रयोगावर दिलखुलास संभाषण चालू असताना वि. भा. म्हणाले, “पु.ल., तुमचा हा प्रयोग आधुनिक काळातला तमाशा आहे असं म्हटलं जातं.”

यावर पु.ल. पटकन उत्तरले, “तसं असेल तर तो माझा गौरवच आहे.”

“वरातीच्या प्रयोगात पु.लं.च्या अंगी असलेल्या नाना कळांचा प्रत्यय येतो,” असे डॉ. वि. भा. देशपांडे यांनी लेखात

नमूद केले आहे. डॉ. वि. भा. पुढे म्हणतात, "पु.लं.चे शब्दावर विलक्षण प्रेम होते. शब्द लिहिणे, बोलणे, शब्द सर्वाथनि साभिनय पोहचविणे ही एक विलक्षण कला पु.लं.कडे होती. पु.ल. रंगमंचावरचे महान खेळिया होते. नाटक, चित्रपट, दूरदर्शन, आकाशवाणी, काव्यवाचन, सूत्रसंचालन, खाजगी मैफली रंगवणारा हा कलाकार एक अद्भुत रसायन होता."

पुणे आकाशवाणीवरून १९८४ साली प्रा. स. शि. भावे यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत पु.लं.नी सांगितले की, "मला लिहिताना आनंद होतो. मनाशी बोललेले कागदावर उतरवायचे हेच लेखन होय. लेखन म्हणजे बोललेले लिहिणे. असे लेखन श्री. व्यंकटेश माडगूळकर करतात. त्यामुळे त्यांचे लेखन मला आवडते. माझा पहिला श्रोता म्हणजे माझी बायको. लेखन झाल्यावर मी तिला वाचून दाखवतो."

०००

लेखक त्याच्या मनात आलेल्या विचारांना, कल्पनांना मूर्त स्वरूप देतो. तो निर्मितीत गुंतला असताना आपल्या तंद्रीत असतो. एखाद्या वेळी किंवा स्थळी लेखकाला बाह्य जगाचा व स्वअस्तित्वाचा विसर पडतो व त्याचवेळी एखादा नावीन्यपूर्ण विचार, अभिनव कल्पना त्याच्या डोक्यात येतात. अशी कल्पना लगेच कागदावर शब्दबद्ध करणे जरूरीचे असते. अन्यथा लेखकाला त्या कल्पनेचे विस्मरण होण्याचा संभव असतो. राम गणेश गडकरी या प्रतिभाशाली लेखकाच्या तेजस्वी अंतरमनाला अचानक नवीन कल्पना सुचत त्या त्यांच्या मित्रमंडळींच्या खाजगी बैठकीतच. अशा कल्पना सुचल्यावर ते मौन धारण करीत व दोन्ही हातानी डोक्याचा खालचा भाग चिमटल्यावर लगेच ती कल्पना हाताशी जो कागद सापडेल त्यावर तत्परतेने नोंद करीत. या प्रक्रियेला स्फूर्तीचा झटका आला असे म्हटले जाई. दिवसातून अनेक वेळा असे झटके त्यांना येत.

“लेखनाची स्फूर्ती हा परमेश्वरी चमत्कार नसून ती भावनात्मक तल्लीनतेची एक अत्यंत सूक्ष्म, तरल अवस्था आहे.” असे आचार्य अत्रे यांनी म्हटले आहे.

एकदा पु.लं.नी सांगितले की, “मला जेव्हा लिहिण्याची स्फूर्ती यायची तेव्हा दूरदर्शनमध्ये जाण्याची वेळ होत असे.” त्यावेळी पु.ल. दिल्लीला दूरदर्शनमध्ये होते.

“लेखकाची निर्मितीच्या वेळची तन्मयता ही एक महत्त्वाची अवस्था असते व अशावेळी ती ढळेल असे कोणीही काही करू नये. ती तन्मयता संपली की तो लेखक चारचौघांसारखाच सामान्य माणूस असतो.” असे सुनीताबाईंनी आपल्या पुस्तकात नमूद केले आहे. कधी कधी पु.ल. रात्रीच्या वेळी उशिरापर्यंत लेखन करीत.

“प्रतिभासाधनेची अशी कुठलीही निश्चित वेळ नसते,” असे पु.लं.नी ‘सखाराम गटणे’ या लेखात सूचित केले आहे. प्रस्तुत लेख त्यांच्या ‘व्यक्ती आणि वल्ली’ या संग्रहात समाविष्ट केलेला आहे. या लेखसंग्रहात असलेल्या एकूण वीस व्यक्तिचित्रणांतून काही निवडक व्यक्तिरेखा निवडून त्या एका आगळ्यावेगळ्या प्रयोगातून रंगमंचावर ‘सुयोग’तर्फे चंद्रकांत कुलकर्णी यांनी सादर केल्या आहेत.

अनेकजण पु.लं.ना विचारत, “काहो, या ‘व्यक्ती आणि वल्ली’ आपल्याला खरोखरच भेटल्या आहेत का ?” किंवा “कोणावरून तुम्ही हे लिहिले आहे ?” या प्रश्नांना खरोखर उत्तर नाही. कारण ललित वाङ्मयात अशा प्रश्नांना उत्तर नाही. ललित लेखन करणारा लेखक आपल्या प्रतिभासाधनेच्या आधारे हुबेहुब चित्रण करीत असतो. तुम्हाला अमूक अमूक कल्पना कशी सुचली अशा ठराविक प्रश्नांना लेखकाला उत्तर देणे अवघड असते.

पु.लं.नी वेगवेगळ्या प्रकारचे लेखन केले. ते मराठीतील अव्वल विनोदकार असून ते फक्त विनोदी लेखक आहेत अशी जनतेमध्ये जी त्यांची प्रतिमा आहे ती खूपशी एकांगी आहे. पु.लं.च्या बैठकीत भाषणे, हंशा, विनोदी किस्से, कोट्या यांनी रंगत येत असे. पु.लं.ची उपस्थिती म्हणजे आनंदाची उधळण, असे रसिकांना वाटत असे.

पु.ल. जेवढे मोठे विनोदकार होते तेवढेच ते विचारवंत, चिंतक, समाजसुधारणेची आंच असलेले थोर लेखक होते. एकदा पु.ल. व सुनीताबाईंना श्री. ना. पेंडसे यांनी घरी जेवायला बोलावले. त्यावेळी 'पेंडसे' यांचा पुतण्या व नातूही हजर होते. त्या दिवशी हे दोन प्रतिथयश लेखक खूप वेळ बोलत बसले होते. त्यांचे बोलण्याचे विषय होते; सामाजिक विषमता, साहित्यातील विविध प्रवाह इत्यादी. जेवण झाल्यावर पु.ल. पार्ल्याला परत गेले. पु.ल. निघून गेल्यावर पेंडसे यांचा पुतण्या चिडून त्यांना म्हणाला, "काय काका ? काय चन्हाट काढलं ? आम्हाला वाटलं, खूप विनोद ऐकायला मिळतील. आम्ही हसण्यात भाग घेऊ."

"अरे पण तुम्हाला चिडायला काय झालं ?" पेंडसे.

"अहो, आज बैठकीतले पु.ल. पाहणार व त्यांचे खळखळून हसविणारे विनोद ऐकायला मिळणार असे आम्ही आमच्या मित्रांना सांगून आलो होतो. पण आमची निराशाच झाली. आता मित्रांना आम्ही काय सांगणार ?"

०००

"आम्हा विनोदी लेखकांबद्दल लोकांच्या फार चमत्कारिक कल्पना असतात," असं पु.लं.नी एकदा सांगितलं होतं. एकदा शिवचरित्रकार बाबासाहेब पुरंदर्यांनी पु.लं.ना विचारलं, "पी.एल्., तुमच्या घरी तुम्ही अन् सुनीताबाई सारखे खोखो हसत असणार ! अगदी हास्याचा धबधबा !"

www34.brinkster.com/apalepi

३४ □ आपले पु.ल.

“काहो, तुमच्या घरी सुद्धा तुमची बायको तुमच्यावर तलवारीचे सारखे वार करतेय अन् तुम्ही ते ढाल घेऊन चुकविता असंच सारखं चित्र असतं का ?” पु.लं.नी तत्काळ विचारले.

◇◇◇

मोठ्या लोकांबद्दल लोकांच्या भन्नाट कल्पना असतात. पु.ल. व सुनीताबाईची राहणी साधी होती. त्यांना चैन करणेही शक्य होते. सुनीताबाई रेशनचा तांदूळ रांगेत उभ्या राहून आणत असत. एकदा काय झालं, त्यांच्याकडे आलेल्या एका पाहुण्यानं सुनीताबाईंना विचारलं, “अरे वा, आपण रेशनचा तांदूळही आणता व स्वयंपाकही करता वाटतं ?”

त्यावर सुनीताबाई हसत हसत म्हणाल्या, “तुम्ही जर कोणाला सांगणार नसला तर आणखी एक गोष्ट सांगते. सांगू का ?”

“ती कोणती ?” पाहुणा.

“अहो, कुणाला सांगू नका बरं. आम्ही जेवतो सुद्धा.”

◇◇◇

लेखकाला भेटायला येणार अनेक उत्साही रसिक वाचक एका ठराविक साच्याचे प्रश्न विचारून त्याला अडचणीत टाकतात. “काहो, तुमच्या नाट्यकृतीपैकी तुमचं सर्वात आवडतं नाटक कोणतं ?” या प्रश्नाचे उत्तर देणे अवघड आहे. याचे कारण लेखकाची काही नाटके प्रायोगिक, व्यावसायिक दृष्ट्या यशस्वी होतात, तर काही नाटके उत्तम वाङ्मय असूनही प्रयोगाच्या दृष्टीने रंगमंचावर परिणामकारक किंवा भाग्यवान ठरत नाहीत.

एकदा कुसुमाग्रजांना असाच एक प्रश्न विचारण्यात आला असताना ते म्हणाले, “वीज म्हणाली धरतीला.” कदाचित प्रश्नकर्त्याला ‘नटसम्राट’ हे नाव अपेक्षित असावे. नाटककाराचे एखादे नाटक प्रयोगाच्या दृष्टीने भाग्यवान ठरले असले व त्याची अन्य नाटके मागे पडली असली तरी ती सारी लेखकाच्या

कुटुंबातील असतात व एकाच पंगतीत बसलेली असतात. तेव्हा अमुक एका नाटकाला प्रायोगिक, व्यावसायिक यश लाभले म्हणून ते सर्वात आवडते नाटक म्हणायचे असा पक्षपात करणे लेखकाच्या मनातही नसते. 'वीज म्हणाली धरतीला' हे नाटक शिरवाडकरांनी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या तेजःपुंज व अलौकिक जीवनावर लिहिले आहे. हे नाटक आपले सर्वात आवडते का आहे ह्याचे कारण सांगताना शिरवाडकर म्हणाले, "ह्या नाटकाच्या लेखनात माझी भावनात्मक गुंतवणूक फार जबर होती. माझ्या कल्पनेत चितारलेल्या राणीच्या चित्राने मला झपाटले होते. कारुण्याची किनार असलेल्या राणीच्या अलौकिक जीवनाची एकेक पाकळी माझ्यासमोर उलगडत होती आणि मी ती जिवंत करण्याचा प्रयत्न करत होतो."

०००

पु.लं.ना त्यांच्या चाहत्यांपैकी कोणी विचारले असते, "भाई, आपल्या नाटकांपैकी तुमचं सर्वात आवडतं नाटक कोणतं?"

प्रश्नकर्त्याला कदाचित 'तुझे आहे तुजपाशी' हे नाव अपेक्षित असावे. याचे कारण या नाटकाला अमाप प्रसिद्धी मिळाली. मराठीतील सर्वोत्तम नाटक म्हणून त्याची गणना झाली व त्या नाटकाला उच्च वाङ्मयीन मूल्ये प्राप्त झाली. आचार्य अत्रे म्हणाले, " 'तुझे आहे तुजपाशी' या एकाच नाटकाने पु.लं.नी श्रेष्ठ मराठी नाटककारांत स्थान प्राप्त केले आहे."

पु.ल. हयात असते तर त्यांनी उत्तर दिले असते, "माझे आवडते नाटक 'तुका म्हणे आता' हे होय."

'तुझे आहे तुजपाशी'ला एवढे अमाप यश मिळाले होते तरी त्यांनी सर्वात आवडते नाटक म्हणून 'तुका म्हणे आता' या नाटकाची निवड का केली असती याची कारणे आपण आता पाहू.

लेखकाचा जीवनाकडे पाहण्याचा जो दृष्टिकोन असतो त्याचे प्रतिबिंब त्याच्या साहित्यातून उमटते. पु.लं.च्या तुकारामावरील प्रेमातूनच हे नाटक साकार झाले असावे. एकदा पु.लं.नी सांगितले होते, "मला तुकाराम आवडतो. कारण तो देवाजवळ स्वतःसाठी मोक्ष, धनसंपदा इत्यादी काहीही मागत नाही. भक्तीचा व संतसंगाचा आनंदच मागतो."

'तुका म्हणे आता' या नाटकाचे लेखन चालू होते त्यावेळचा हा किस्सा आहे. नाटकाचा अंक पुरा झाल्यावर पु.ल. मित्रांच्या सहवासात नाटकाचे वाचन करित. त्यावेळी वसंत सबनीस, राम गबाले, वसंतराव देशपांडे व इतर मित्रमंडळी हजर असत. या संदर्भात वसंत सबनीसांनी एका लेखात लिहिलं, "पु.लं.चे वाचन म्हणजे थेट रंगमंचावर नाटक पाहिल्याचा आनंद. मला सारखं वाटायचं, हा संबंध नाटकात पु.ल. फक्त तुकारामाशी अधिक एकरूप झालेले असावेत. साधारणपणे नाटककार जेव्हा नाटकाचं वाचन करतो तेव्हा तो कुठच्या पात्रात किती एकरूप झाला आहे ते कळतं. मला एक नवल वाटायचं, देवाधर्माबद्दल फारशी आस्था नसलेले पु.ल. तुकारामाच्या पात्राच्या रूपानं इतके श्रद्धापूर्ण भासायचे की हा मनुष्य मुळीच अश्रद्ध नाही अशी खात्री पटायची."

०००

भारतामध्ये दूरदर्शनवर पहिला कार्यक्रम सादर करण्याचा मान पु.लं.ना मिळाला. दूरदर्शनच्या उद्घाटनाच्या कार्यक्रमाला पु.लं.नी पंकज मलिकांना रवीन्द्रनाथ टागोरांचे गीत गायला बोलाविले होते. दूरदर्शन सुरू झाले त्यावेळी तेथील यंत्रसामुग्री तुटपुंजी होती व सुविधा पुरेशा नव्हत्या. तरी पण पु.लं.नी आपल्या कल्पकतेने कमाल करून दाखविली व सर्वांची वाहवा मिळविली. बिरजू महाराजांच्या नृत्याची सुरुवातीची संथ लय पुढे वाढत गेली. ती थयथयणारी पावले थेट तबल्यावर

www34.brinkster.com/apalepi

आपले पु.ल. □ ३७

दाखविण्याची किमया पु.लं.नी केली. तसेच पु.लं.नी पंडित नेहरू होळी खेळत असल्याचे थेट प्रक्षेपण मोठ्या कौशल्याने दाखविले होते. अनेक बंगाली कलावंत दूरदर्शनवर येत असत. त्यामुळे पु.लं.ना त्यांचा स्नेहही लाभला. पंडित नेहरू तर पु.लं.वर खुश होते.

०००

जयवंत दळवी संपादित 'पु.ल. : एक साठवण' या ग्रंथातील 'सर्व काही आणि काही नाही' हा लेख वाचायला घेतला. तसा मोठा नाही, चार-पाच पानांचा. पण समजायला, आकलन व्हायला जरा अवघडच जात होता. लेखातील काही शब्दांचा वाक्यरचनांचा अर्थ कळत नव्हता. उदाहरणार्थ गार शहारा, न पडलेलं स्वप्न, शून्यातले परार्थ इत्यादी.

तरी पण लेख संपूर्णपणे वाचायचा निश्चय केला व पूर्ण वाचलाही. तरी मनाचे समाधान झाले नाही. म्हणून पुनःपुन्हा वाचल्यावर त्यातील काही ओळींचे आकलन झाले. त्या अशा :

“एखाद्या सार्वजनिक समारंभात व्याख्यान द्यायला गेलेलो असतो. प्रमुख पाहुण्यांचं स्वागत करणारे स्तुतिस्तोत्रं उधळीत असतात. काही वेळाने तर श्रीमंताघरच्या लग्नातल्या मिठाईच्या ताटाकडे नुसतं पाहिलं तरी जसा वीट येतो तसा त्या स्तुतिस्तोत्रांचा वीट येत असतो.”

वरील ओळी वाचल्यावर मला सुमारे वीस वर्षांपूर्वीची एक घटना आठवली. तशी ती आठवण साधीच होती, मनात घट्टपणे रुजली होती, पण अनमोल होती व पु.लं.च्या बद्दल होती. पु.लं.च्या एकषष्ठीनिमित्त आपल्या वर्तमानपत्रांनी पु.लं.चे गुणगान करणारे विशेषांक प्रकाशित केले होते. या लेखांच्या आधारे मी 'मुलांचे पु.ल.' हे छोटेखानी पुस्तक लिहून पु.लं.कडे पोस्टाने रवाना केले. काही दिवसांनी मी 'रूपाली'मध्ये त्यांच्या भेटीसाठी गेलो असताना पु.ल. मला म्हणाले, "सध्या माझी

बरीच स्तुती, स्तुती चालू आहे. तरी पण हे तुम्ही छापले तर मला राग येणार नाही. तुम्ही बरीच मेहनत घेतली आहे."

माझे हस्तलिखित घेऊन त्यांना वाकून नमस्कार केला व तेथून निघालो. या घटनेला वीस वर्षे होऊन गेली आहेत. आज पु.ल. आपल्यात नाहीत. त्यावेळी मला पु.लं.च्या 'माझी स्तुती चालू आहे,' या शब्दांचा अर्थ समजला नव्हता.

एखाद्याची अति स्तुती झाली तर त्याचा अहंकार, मीपणा जागृत होण्याचा धोका संभवतो. पु.लं.नी मात्र अखेरपर्यंत स्वतःला अहंकाराचा बारा लागू दिला नाही.

०००

पु.लं.नी आयुष्यात प्रवासवर्णन व आत्मचरित्र लिहायचे नाही असा लहानपणीच संकल्प सोडला होता. त्यांच्या 'अपूर्वाई' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत हा उल्लेख आढळतो. परंतु पु.लं.नी केलेल्या विपुल लेखनातून त्यांचा महत्त्वाचा आत्मचरित्रात्मक भाग व्यक्त होतो. 'सर्व काही आणि काही नाही' हा लेख वाचताना याचा प्रत्यय येतो. या लेखातील काही वाक्यरचना पहा :

"त्याच्या विधिलिखितातच होतं त्याप्रमाणे त्याला नेमका धंदा सापडला. नटाचा. म्हणजे स्टेजवरून दुसरं कोणीतरी बनून खेळ करण्याचा. नाटकातले पार्ट करीत राहण्याच्या ह्या कामाने त्याला अजोड सौख्य दिलं. अपूर्व असं सौख्य."

"ही एक व्यक्ती अनेक सोंगं घेत असते."

"मी जो आहे तो मी नाही."

हे वर्णन पु.लं.च्या 'बटाट्याची चाळी'च्या रंगमंचीय अदाकारीला व रूपांना तंतोतंत लागू पडत नाही काय ?

'बटाट्याची चाळ' या तीन-साडेतीन तासांच्या कार्यक्रमात पु.ल. अनेक पात्रांच्या वेड्यावाकड्या हालचाली रंगमंचावर पेश करीत. सुमारे तीन तास प्रेक्षकांसमोर सतत बोलत राहायचे,

त्यांना कंटाळा येऊ न देता सुरुवातीपासून अखेरपर्यंत एका जागी खिळवून त्यांना वारंवार हसत ठेवायचे हे अवघड काम पु.ल. अगदी जीव तोडून करित. या प्रयोगात चेहऱ्यावरच्या हावभावांवर व संबंध शरीराच्या हालचालीवर पु.ल. भर देत असल्यामुळे शो संपल्यावर ते अक्षरशः घामाने निथळत असत. एकदा प्रयोग संपल्यावर त्यांची भेट घेण्यासाठी आचार्य अत्रे रंगमंचाच्या मागील भागात गेले असताना दोघांनी परस्परांना मिठी मारली.

चाळीच्या एका प्रयोगाला स्त्री-पार्ट करणारे स्वरूपसुंदर बापू माने हजर होते. प्रयोग संपल्यावर आत गेल्यावर खिशातून एक रुपया काढत ते पु.ल.ना म्हणाले, "ह्या रुपयाचं आताच्या आता दूध मागवा आणि प्या. इतकं जीव तोडून कशाला काम करायला हवं ? खूप थकला आहात तुम्ही." बापूंसारख्या निष्ठावान कलाकाराच्या दटावणीत दडलेली शाबासकी पु.ल.ना खूप मोलाची वाटली, असं त्यांनी बापू माने यांच्यावर लिहिलेल्या एका लेखात नमूद केले आहे. हा लेख 'गुण गाईन आवडी' या पुस्तकात समाविष्ट केला आहे.

०००

एकषणीनंतर पु.ल.ची प्रकृती बरी नसायची. त्यांच्या गुडघ्यांना होणाऱ्या वेदनांनी चालणे व पाय दुमडून बसणे जवळजवळ अशक्य होत होते. परंतु ते आपल्या वेदना खेळकर वृत्तीने व विनोदाने झेलत. जयवंत दळवींना लिहिलेल्या पत्रात पु.ल. म्हणतात, "आकाशात ढग आले की माझे गुडघे धरतात. त्यामुळे मी ढग या प्रकाराची धास्ती घेतली आहे. तूर्त मी कपाटातले 'मेघदूत' सुद्धा हाफरेटमध्ये विकायला काढलेले आहे."

पुढे काही काळ लोटल्यावर त्यांच्याकडे 'पार्किन्सन्' साहेबांचे आगमन झाले. उभे राहिल्यावर पावले टाकताना कष्ट

होत व त्याबरोबर इतर दुखणीही वाढली होती. 'पावले टाकताना त्रास होत आहे तरीपण आपले 'कथ्थक' चालू आहे,' असे ते म्हणत. अनेकजण व्याधींचे निवारण करण्यासाठी सद्बुद्धीने सल्ला देत. हल्ली प्रचारात असलेली 'रेकी' ही उपचारपद्धती त्यांच्या बाबतीत परिणामकारक होत नव्हती. ही 'रेकी' नसून 'अतिरेकी' आहे असे पु.ल. म्हणायचे.

अखेरीस 'पार्किन्सन् साहेबां'चा हल्ला ते परतवू शकले नाहीत. पु.लं.नी अटीतटीची झुंज दिली. त्यांची प्रकृती ढासळत गेली. ५ जून २००० रोजी त्यांच्या आजाराने गंभीर चिंता वाटावी असे वळण घेतले. १० जूनला सकाळी पुणे आकाशवाणीने त्याचा गौप्यस्फोट केला. पुण्याच्या डेक्कन जिमखाना भागातील प्रयाग इस्पितळाच्या दिशेने रसिकांची रीघ लागली. पु.लं.च्या नाकातोंडाला प्राणवायूच्या पुरवठ्याच्या नळ्या जोडून त्यांना बंदिस्त दालनात ठेवले होते. काचेच्या तावदानाआडून पु.लं.चे चाहते त्यांचे दर्शन घेत होते. पु.लं.च्या छातीचा भाता वरखाली होताना सर्वजण जड अंतःकरणाने, पाणावलेल्या डोळ्यांनी पाहत होते.

आता प्रयाग हॉस्पिटलच्या सभोवतालची गर्दी वाढली होती. पु.ल. अंथरुणावर असतानाच त्यांच्या अंतःचक्षूसमोरून वैभवशाली गतजीवनाची चित्रे वेगाने पुढे सरकत होती.

दोन खिशांचा खाकी सदरा व काचा मारलेले मळकट धोतर व डोक्याला मळखाऊ रंगाची टोपी घालून कोणीतरी येत होते. हा तर माझा भावडा 'नारायण'. "मी माझ्याबरोबर कांदा आणलेला आहे नं ! या गर्दीत कोणाला झीट आली तर..." असं पुटपुटत आहे.

'नारायण' हा व्यक्तिचित्रणाचे नभोनाट्य रूपांतर पुणे आकाशवाणीने सादर केले होते. त्यात नारायणाची भूमिका स्वतः पु.लं.नी केली होती. नभोनाट्य रूपांतर व पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेली संविता यात थोडा बदल पु.लं.नी केला होता. कांद्याचा टप्पेख मूळ संहित नाही. पु.लं.च्या निधनानंतर लगेच हुसत्या दिवशी रात्री पुणे आकाशवाणीने हे नभोनाट्य रूपांतर प्रक्षेपित केले होते.

www74.brinkster.com/apalepl

आपले पु.ल. □ ४१

'टपटप' 'टपटप' असा घोड्यांच्या टापांचा आवाज येत आहे. व्हिक्टोरियातून बरीच मंडळी येत असताना दिसत आहेत. ही तर भ्रमण मंडळाची 'बटाट्याच्या चाळी'तली माणसे. त्यात काशीनाथ नाडकर्णी, कोचरेकर मास्तर, त्रिलोकेकर शेट दिसत आहेत.

'अफसोस ! तुम्ही असे पडून आहात हे खरं नै वाटत भैय्या.' नेहमीची काळी टोपी व चांदीच्या मुठीची काठी रामूभय्यांच्या हातात नव्हती.

'भक्ती' आली, 'भक्ती' आली असा गर्दीमध्ये गलका होतो. भक्ती आल्यावर मोगन्याचा सुवासही आला बघा ! तिचा हात धरून कोण बरं येत आहे ? ही तर माझी बालमैत्रीण, ज्योत्स्ना भोळे. माझा कान पकडणार !

आता पुन्हा घोड्यांच्या टापांचा आवाज ऐकू येत आहे. पाहु बरं कोण येतंय ! ते पहा मावळ्यांचा फौजफाटा घेऊन 'पुरंदरे' येत आहेत. त्यांच्या मागे मला 'गानू' दिसतो आहे.

अरे, एवढ्या गर्दीत एका कोपऱ्यात चार-साडेचार फूट उंचीचा मुलगा एखादी केरसुणी ठेवावी तसा उभा आहे. त्याला पोलिस तेथून जायला सांगत आहेत, पण तो हलत नाही. तो क्षीण आवाजात म्हणतोय, 'मला 'पुरचंडी'वर त्यांची स्वाक्षरी हवी आहे. मी त्यांची छापून आलेली ओळख ओळ वाचली आहे. त्यांच्या निद्रादेवीच्या आराधनेत व्यत्यय येत असेल तर मी पुन्हा केव्हातरी येईन !' गर्दीतील कोणीतरी त्याला ओळखतो. हा तर भाईचा सखाराम ! सखाराम गटणे ! 'गटणे' हे नाव पोलिसाच्या कानावर पडताच तो खेकसतो, "ए गटण्या ! हो बाजूला."

०००

ही सारी चित्रे धूसर होत गेली. आता ११ जूनची रात्र सरत होती. पु.लं.ना ग्लानी येत होती.

www14.brinkster.com/apalepi

४१ □ आपले पु.ल.

१२ जूनची सकाळ झाली. बिछान्यापाशी येऊन कुणीतरी विचारत होतं, "आता कसं वाटतंय ?"

"हूं ! कोण आहे ?"

पु.लं.च्या मनःचक्षूंसमोर पुन्हा चित्र दिसायला लागले.

"ही तर 'कडवेकरीण मामी'... सुनीता ! मां पेंडश्यांना एकदा सांगितलं होतं, 'सुनीता बुद्धिमान आहे. गणितात हुशार आहे. ब्रिटिशांच्या काळात...' "

आणि पु.ल. वेशुद्ध झाले. ते चित्र आता दृष्टिआड गेले.

दुपारी एक वाजून बावीस मिनिटांनी पु.लं.ची प्राणज्योत मालवली.

०००

प्रिय पु.ल.,

द्वारा देववाप्पा

१२ जूनचा तो अशुभ दिवस. दुपारी एक बावीसला आपली प्राणज्योत मालवली. उभा महाराष्ट्र पोरका झाला.

८ नोव्हेंबर १९७९ रोजी आपला साठावा वाढदिवस होता. या शुभदिनी 'रूपाली' ला स्नेहजत्रेचे स्वरूप आले होते.

'जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे' या संत तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणे आपण उदंड धन जमा केले व जे लोक तळमळीने व स्वच्छ हातांनी चांगली कामे करतात अशांना आपण मुक्त हस्ताने देणग्या दिल्या.

दानात समाधान मानणाऱ्या आपल्या लोभस व्यक्तिमत्त्वा-बद्दल काय लिहिणार ? १३ जून २००० पासून वर्तमानपत्रांनी आपली भरभरून स्तुती केली. 'माणसातला साहित्यिक', 'साहित्यिकांतला माणूस', 'असा शब्दगंधर्व न होणे', 'पुरुषोत्तमायः नमः' असे कार्यक्रम आकाशवाणीने प्रसृत केले.

आपल्या भाषणांच्या, एकपात्री-बहुरूपी प्रयोगांच्या ध्वनिफिती तसेच पुस्तकांची मोठ्या प्रमाणावर विक्री होऊन

www34.brinkster.com/apalapl

आपले पु.ल. □ ४३

रसिकांनी त्याला उदंड प्रतिसाद दिला.

एकदा इंदूर येथील एका भाषणातून आपण विनयाने म्हणाला होता, "आळंदीहून ज्ञानेश्वरांची पालखी निघाली की माझं अंतःकरण भरून येतं. असं वाटतं, आमच्यानंतर आमची पुस्तके दूरदूरच्या गावी शेकडो मैल मिखायची गोष्ट सोडा, पण कोणी वाचनालयातून घरापर्यंत तरी नेईल का ?" आपल्या विनयशील भाषणाची आठवण ठेवून आपणास वरील घटना कळविली आहे.

आपण प्रकृतीच्या कारणास्तव 'मालतीमाधव'मध्ये र्हायला आलात. परंतु आपल्याच शब्दात सांगायचे झाल्यास ? ? जूनला आपण 'देववाण्या'कडे कुणालाही न सांगता निघून गेलात. आपण 'गणगोत'मध्ये 'रावसाहेब' या व्यक्तिचित्रणाचा समारोप करताना लिहिले, "देवाने आमची लहानशी जीवने समृद्ध करायला दिलेल्या ह्या मोलाच्या देणग्या न मागता दिल्या होत्या, त्या न सांगता परत नेल्या."

आता 'मुक्तांगण', 'रूपाली' येथे नेमाने भरत असलेल्या बैठकी, मैफिली होणे नाही. मैफिलीचा वादशहाच निघून गेला आहे. आपल्या आधीच मैफिलीचा चांद रसिकाग्रणी रामूभय्या, सिद्धहस्त कवी ग.दि.मा., गानसम्राट वसंतराव देशपांडे, कुमार गंधर्व असे कितीतरी दिग्गज मैफिल सोडून गेले आहेत.

आपली वालमैत्रीण ज्योत्स्ना भोळे आपली वाट पहात आहे. ती म्हणते आहे,

'परतुनि ये घरा... !'

आपले नम्र रसिक चाहते

०००